

עדות
בנוף

חקלאים ארמנים בארץ-ישראל: שיח' בוריך במאה העשרים

רות קרק
ואביב אופנהיים

חקלאים ארמנים בארץ-ישראל: שיח' בוריד במאה העשרים

מבוא

מאמר זה הוא חקר מקרה של התיישבות חקלאית ייחודית של פליטים ארמנים כאריסים (איכרים המעבדים אדמה שאינה שלהם בתמורה למסירת חלק מהיבול לבעלים) או כפועלים חקלאיים בכפרון בשיח' בוריד, סמוך לעתלית. ראשיתו של הכפרון בשנות העשרים של המאה העשרים, בתקופת המנדט הבריטי, והוא ננטש סופית כשלושים שנה לאחר הקמת מדינת ישראל. דגש מיוחד יושם על נושא הבעלות על הקרקעות ועל אופי העיבוד החקלאי שלהן – האם התבצע בתנאי אריסות או בתנאים אחרים? כמו כן נעסוק בתולדות האתר והכפרון הארמני שקם בו, באוכלוסיית הכפרון ובמאפייניו הפיזיים.

המאמר מתמקד בבחינה פרטנית של ההתיישבות החקלאית הארמנית בשיח' בוריד לאורך כל שנותיה. בתוך כך ינותחו היחסים בין הארמנים שהתיישבו במקום לגופים שונים בתקופה הנדונה, כגון ה'חברה להתיישבות יהודית בארץ-ישראל' מיסודו של אדמונד דה רוטשילד (פיק"א), 'קרן קיימת לישראל' (קק"ל) ומדינת ישראל (משרד המיעוטים, משרד החקלאות, משרד ראש הממשלה ומשרד הפנים), וכן ייבחנו יחסיהם של התושבים הארמנים עם תושבי האזור היהודים ועם הקהילה הארמנית בחיפה.

ברקע הדברים יידונו באופן תמציתי מספר נושאים כלליים שיש להם קשר להתיישבות ארמנית חקלאית ייחודית זו בארץ: תולדות הארמנים בארץ-ישראל, בואם של פליטי השואה הארמנית לארץ בזמן מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, יחסה של מדינת ישראל לסוגיית השואה הארמנית, רכישת קרקעות על ידי אפנדים – יזמים אמידים, שחיו ופעלו באזורים עירוניים ויישוב אריסים בכפרים חדשים שהקימו הבעלים וכן מעמד הקרקעות לאחר מלחמת 1948, בראשית ימיה של מדינת ישראל, כולל הסוגיות של יישוב פליטים, נכסי נפקדים, רשות הפיתוח ועוד.

המחקר מבוסס על מקורות מגוונים: מקורות ראשוניים השמורים בארכיונים, עבודת שדה, עיבוד מפות ותצלומים בני התקופה, ראיונות עכשוויים עם אנשי מפתח ארמנים וכן כתבות בעיתונות, ספרים ומאמרים, הכוללים גם ראיונות שנעשו בתקופה הנחקרת.

הארמנים בארץ-ישראל

הקשר של הארמנים לארץ-ישראל החל בימי האימפריות של אשור ובבל, ששלטו הן על חלק מהאוכלוסייה הארמנית והן על ארץ-ישראל, ומתוך כך נוצרו קשרים בין הישויות. הקשר נמשך בימיו

תודותינו לפרופ' רמי דגני ולקוראים האנונימיים מטעם המערכת על הערותיהם המועילות למאמר זה, וכן לגב' נעמי נלבנדיאן ולמר ג'ורג' הינטליאן על המידע החשוב שסיפקו לנו. חלק מהתמונות שצורפו למאמר הן מאוסף נעמי נלבנדיאן ובאדיבותה.

בשער המאמר:
למעלה: תושבי
שיח' בוריד (ברקע
הר הכרמל), מבט
למזרח; מימין:
קטיף מלונים
בשדות הסמוכים
לשיח' בוריד; למטה
משמאל: חתונה
בשיח' בוריד על
רקע בתי היישוב;
כל התמונות מסוף
שנות החמישים של
המאה העשרים
(באדיבות נעמי נלבנדיאן)
ברקע: הריסות
בשיח' בוריד (ראו
עמ' 92)

של המלך הארמני טיגראנס הגדול, ששלט בשנים 95-55 לפסה"נ; הוא הקים אימפריה שנפרשה בשיאה מן הים הכספי ועד חופי הים התיכון, ושכללה את סוריה וארץ-ישראל. בימי הרומאים באו ארמנים לארץ כסוחרים ולגיונרים. עם תחילת התפשטות הנצרות התהדק הקשר בין ארמניה לארץ-ישראל. ההתנצרות המוקדמת של ארצם, בשנת 301 לסה"נ, חיזקה עבור הארמנים את כוח המשיכה של המקומות הקדושים בירושלים, ועולי רגל ארמנים פקדו את העיר. עם השנים נוסדו בארץ-ישראל כנסיות ומנזרים ארמניים, ושרידיהם נראים ברצפות פסיפס רבות מן המאה החמישית לסה"נ שהתגלו באזור ירושלים. כמו כן השתתפו הארמנים בבנייה המחודשת של המקומות הקדושים לנצרות בירושלים לאחר הריסתם על ידי הכובשים הפרסים בשנת 614 לסה"נ.

בתקופת השלטון הערבי בארץ פעלה בירושלים הפטריארכיה הארמנית, ונמשכה העלייה לרגל מארמניה לארץ. כאשר באו הצלבנים לירושלים כבר היו הארמנים מבוססים היטב במקומות הקדושים וברובע עצמאי משלהם בפניה הדרומית-מערבית של העיר העתיקה, רובע התופס כיום כחמישית משטחה של העיר העתיקה בירושלים. בתקופה הצלבנית נמצאו ארמנים בארץ גם בקיסריה, עכו, עזה ועוד. לאחר כיבוש הארץ בידי צלאח אלדין, וכן בתקופה הממלוכית והעות'מאנית, המשיכו לבוא לארץ צליינים ארמנים.¹ עולי הרגל בנו בתים, כנסיות ומנזרים – שחלקם כבר אינם קיימים – בבית לחם, יפו, חיפה, רמלה, רמאללה ובמקומות אחרים, ומסיביב למרכזי הבנייה התפתחו קהילות ארמניות.²

גורם מרכזי להתיישבות של חקלאים ארמנים בשיח' בוריק בשנות העשרים של המאה העשרים היו שינויים גאופוליטיים שהתחוללו באימפריה העות'מאנית במהלך מלחמת העולם הראשונה. בשנים 1915-1918 התרחשה בתחומי האימפריה שואת הארמנים, שמספר הנספים בה על פי הערכות שונות בין מאות אלפים למיליון וחצי נפש. המחסור במקורות עות'מאניים וטורקיים על רצח עם זה מדגיח את האינטרסים של טורקיה לטשטש את עובדת התרחשותו. בעת המלחמה ולאחריה הוגלו ארמנים רבים מאזורי המחיה שלהם, הפכו לפליטים והיגרו לאזורים שונים, ביניהם למזרח התיכון ובפרט לארץ-ישראל.³ בימי המלחמה הצטמצמו אוכלוסיות הקהילות היהודיות, הנוצריות והמוסלמיות בארץ-ישראל, אך מספרם של הארמנים הנוצרים דווקא גדל, בשל הגעתם של פליטי העם הארמני במהלך המלחמה ואף אחריה.

מרדכי בן-הלל הכהן, פעיל ציוני וממייסדי תל אביב, כתב ביומנו האישי שארמנים רבים באו לארץ בזמן המלחמה. כך למשל כתב בט"ו בשבט תרע"ז (7 בפברואר 1917): 'לארץ-ישראל הוגלו מספר גדול של ארמנים, שארית הפליטה אשר שדרו הטורקים והרסו והחריבו בזדון בערי ארמניה'.⁴

1 G. Hintlian, *History of the Armenians in the Holy Land*, Jerusalem 1989, pp. 1-5

2 S.N. Manoogian, 'Libraries of Armenian Jerusalem', M.E. Stone, R.R. Ervine & N. Stone (eds.), *The Armenians in Jerusalem and the Holy Land*, Leuven 2002, p. 147

3 מדרוך הטיוולים יואב אבניאון העלה במאי 2015 לאתר שלו במרשתת (www.yoaview.com) עמוד מידע המכיל כתבות על האוכלוסייה הארמנית וארץ-ישראל, לרבות כתבה קצרה על התיישבות הארמנים בשיח' בוריק: http://www.yoaview.com/Yoaview/SITE/?action=showobject&sn=2_761 (כתובת אתר האינטרנט נבדקה ב-6 בנובמבר 2016).

4 י' אורון, הבנאליות של האדישות: יחס הישוב היהודי בארץ-ישראל והתנועה הציונית לרצח-העם הארמני, תל אביב תשנ"ה, עמ' 69-70.

הגידול במספר הארמנים בארץ משתקף בנתוני מפקד האוכלוסין הבריטי הראשון שנערך בארץ-ישראל בשנת 1922. למשל לפי מפקד זה חיו בנפת ירושלים בשנת 1914 1,173 ארמנים (גרגוריאנים), ובשנת 1922 הגיע מספרם ל-5,528.⁵ לפי אותו מפקד חיו בכל המרחב המנדטורי בארץ-ישראל 3,210 ארמנים, שהיו 4.39 אחוזים מהאוכלוסייה הנוצרית בארץ. רובם, 2,476 נפש, חיו בתת-מחוז ירושלים,⁶ עיקרם כאמור בירושלים. ברובע הארמני בירושלים כבר הייתה מאות שנים קהילה ארמנית קטנה, ואליה הצטרפו פליטי מלחמה ארמנים. הפליטים התיישבו במקומות נוספים בארץ, בעיקר ביישובים עירוניים – ביפו, בחיפה ובעכו. מספר משפחות התיישבו בכפרי הגליל.⁷ לפי המפקד הבריטי משנת 1931 חיו בכל הארץ 3,497 ארמנים, שהיו 3.82 אחוזים מהאוכלוסייה הנוצרית בארץ – גידול של 8.94 אחוזים באוכלוסייה הארמנית בשנים 1922–1931. עוד נמסר שבשנת 1931 חיו יותר ממחצית הארמנים בארץ, 2,307 נפשות, בתת-מחוז ירושלים.⁸

בשנת 1946/7 היגרו כ-1,200 ארמנים מארץ-ישראל לארמניה הסובייטית על מנת לשקמה אחרי מלחמת העולם השנייה. בעקבות מלחמת 1948 הגיעו למנוזר הארמני בעיר העתיקה בירושלים, שנכללה בממלכת ירדן, כ-3,000 פליטים ארמנים מערי החוף בארץ וממערב ירושלים. פליטים אלו הצטרפו לאלפי הארמנים שחיו בעיר העתיקה בירושלים עד 1948. בתום המלחמה מנתה אוכלוסיית הארמנים בתחום מדינת ישראל על פי קווי שביתת הנשק שנקבעו בשנת 1949 כ-1,000 נפש.⁹

בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, כאשר הגבול הבין-לאומי בין ישראל לממלכת ירדן עבר בתוך ירושלים, היה מוקד האוכלוסייה הארמנית בארץ ברובע הארמני בעיר העתיקה בירושלים, שהייתה בתחום ממלכת ירדן, בעוד רוב הנכסים מניבי הרווחים של הכנסייה הארמנית נמצאו מצדו האחר של הגבול, בתחום מדינת ישראל. בנסיבות אלה היו ליחסם של השלטונות הישראליים לארמנים השלכות פוליטיות כבדות משקל כמה שנוגע למניעת בנאום ירושלים. ואולם העברת כספי הרווחים ממדינת ישראל לממלכת ירדן הייתה מנוגדת לתקנות מטבע החוף, שהקשו להעביר כספים אל מחוץ למדינה; ומנגד מניעת העברתם גרמה לכנסייה הארמנית מצוקה כלכלית. מדינת ישראל השתמשה בכספים אלה על פי האינטרסים שלה כאמצעי להיטיב עם הכנסייה או להקשות עליה. מבחינת מיסיון, כשהוקמה מדינת ישראל התמקדה הכנסייה הארמנית בפעילות בתוך קהילתה שלה, בדומה לכנסיות אתניות-לאומיות אחרות (הכנסיות היווניות, הכנסייה הקופטית ועוד), ולא קיימה פעילות מיסיון בקרב אוכלוסיות אחרות.¹⁰

5 ע' שמלץ, 'האוכלוסייה באזורי ירושלים וחברון בראשית המאה העשרים', קתדרה, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 135.
 6 J.B. Barron (ed.), *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*, Jerusalem 1923, pp. 43, 45
 7 י' ארון, הכחשה: ישראל ורצח העם הארמני, תרגם נ' רחמילביץ, כפר סבא תשס"ה, עמ' 62–63.
 8 E. Mills, *Census of Palestine 1931*, I, Alexandria 1933, pp. 92, 98; *ibid.*, II, pp. 27–28
 9 ארון (לעיל, הערה 7); י' וייץ, 'זיכרון בצל ג'נוסייד: זיכרון הג'נוסייד הארמני בקהילה הארמנית בירושלים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א, עמ' 22.
 10 U. Bialer, *Cross on the Star of David: the Christian World in Israel's Foreign Policy, 1948–1967*, Bloomington, IN 2005, pp. 94, 139–140

בשנות החמישים של המאה העשרים היגרו כ-2,000 ארמנים מהעיר העתיקה בירושלים לתפוצות, בעיקר לקנדה, לאוסטרליה ולארצות-הברית.¹¹ הקהילה הארמנית הקטנה בישראל מקיימת כיום טקסי אבל וזיכרון פרטיים לרצח העם הארמני, אך מדינת ישראל לא הכירה באופן רשמי בשואת הארמנים. אמנם יוסי שריד בהיותו שר החינוך, בשנים 1999-2000, הכיר ברצח העם הארמני ואף הכניס למערכת הלימודים תכנים על רצח העם הארמני, אך עם סיום כהונתו בוטל חוזר המנכ"ל שיצא בעניין זה.¹² בואם של פליטים ארמנים לארץ-ישראל והתיישבותם בארץ, כפי שייבחנו לעומק במאמר זה במקרה ספציפי, השפיעו על היחסים בין הארמנים למדינת ישראל. הכרה רשמית בשואת הארמנים הייתה עשויה לשנות את מצבה של אוכלוסייה זו בארץ ובפרט בשיח' בוריק. מפאת קוצר היריעה לא העמקנו בסוגיה חשובה זו.

בשנת 2003 מנתה הקהילה הארמנית בארץ כ-3,000 נפש, שחלקם חיים בגדה המערבית. נתוני ההגירה לעיל יכולים להסביר את השינוי הקטן במספר הארמנים בארץ מימי המנדט הבריטי עד ראשית המאה העשרים ואחת.

קרקעות שיח' בוריק בראי סוגיות קרקע בארץ-ישראל לפני הקמת מדינת ישראל ואחרי הקמתה

הגירת ארמנים לאזור שיח' בוריק והתיישבותם במקום בתקופת המנדט התאפשרה בהסכמתו וביזמתו של היזם הנוצרי אנטון חמודה מחיפה, בעל הקרקע במקום. בתקופה שלפני קום המדינה רווחה בארץ-ישראל התופעה של יזמים אמידים, אפנדים, שחיו ופעלו באזורים עירוניים, ושרכשו באופן פרטי וריכוזו בידיהם שטחי קרקע גדולים. חלקים מאותן קרקעות נמסרו לעיבוד לאריסים או לפועלים חקלאיים שהובאו לשטחים אלו, ושפעלו בחסותם של האפנדים בעלי הקרקע, ולפעמים הוקמו עבורם כפרים חדשים על הקרקע.¹³

עם הקמת מדינת ישראל עזב חמודה את הארץ, וקרקעותיו נמסרו לידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים של המדינה, על פי 'חוק נכסי נפקדים, תש"ו-1950'.¹⁴ ארמות המדינה נחלקו אז לשלוש

11 וייץ (לעיל, הערה 9).

12 מידע שמסר לנו פרופ' רמי דגני, חוקר הכנסיות הנוצריות בישראל.

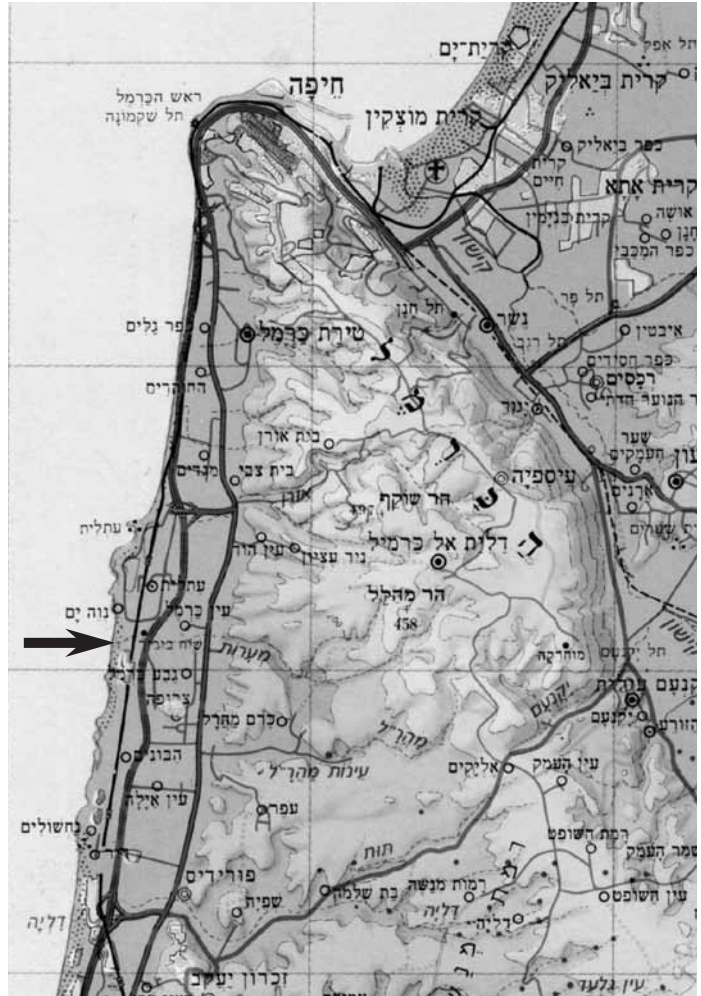
13 לקריאה נוספת על פעילות האפנדים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, כולל רכישת קרקעות ויישוב אריסים עליהן, ראו למשל: 'בן-ארצי, ר' קרק ור' אהרנסון, 'ח'אנים או מבני אחוזה? לשאלת תפקידם המקורי של אתרי ההתיישבות היהודית בנוף ארץ ישראל (1882-1914)', הציונות, יג (תשמ"ח), עמ' 277; א' גלילי, 'נוודות, קרקע והתיישבות בעמק יזרעאל, 1858-1914', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז, עמ' 25-26; ד' גרוסמן, הכפר הערבי ובנותיו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 67-68, 70, 74-75, 83; ר' קרק, 'רכישת אדמות עמק-חפר', מגא"י, יב (תשמ"ו), עמ' 32, 45; הנ"ל וא' גלילי, 'הפרטת קרקעות בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט: פעילות אפנדים וכפריים מצפון השומרון בעמק יזרעאל', מיו"ש, טו (תשס"ו), עמ' 209-212. על מקרה דומה של הבאת אריסים לעיבוד קרקעות של אפנדים בהאים בעמק הירדן ראו: ש' רזון, "פינוי-פיצוי", הכפר א-סמרה, 1948-1951: סוגיה ביחסי מדינת ישראל והקהילה הבהאית, ג'מאעה, כא (תשע"ד), עמ' 41-43.

14 החוק קובע בין היתר שקרקעות שבעליהן עזבו את הארץ למדינות עוינות עם הקמת המדינה יועברו לרשות מדינת ישראל. ראו: ספר החוקים, 37, [חמ"ד] תש"י, עמ' 86-101.

קטגוריות: קרקעות השייכות לקק"ל, קרקעות בבעלות פרטית וקרקעות ערביות שננטשו במלחמת תש"ח. מדצמבר 1948 ואילך הועברו הקרקעות הערביות שננטשו – ושטחן הכולל היה 4.2–5.8 מיליון דונם – מבעלות ערבית פרטית לבעלות לאומית. תהליך זה התרחש לאחר קבלת החלטה 194 של האו"ם להחזרת הפליטים הערבים לבתיהם, ופרט ל'חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950' הוא עוגן בשנים 1948–1950 בפקודה אחת ובשני חוקים.¹⁵

מפה 1: שיח' בוריך בקטע ממפת הגליל והגולן, 1999

בעקבות העברת קרקעות שיח' בוריך לבעלות לאומית נדונו בין תושבי המקום למוסדות שונים של מדינת ישראל זכויות הארמנים במקום ואפשרויות המשך ישיבתם על הקרקע. לפי עדויות שונות, שיפורטו בהמשך, נבחנו שאלות אלה מהקמת המדינה ועד הנטישה הסופית של המקום, בשנת 1981.

קבר שיח' בוריך והגירת הארמנים לאזור

לאחר מלחמת העולם הראשונה ולאורך המאה העשרים התפתח והתקיים יישוב קטן, מעין כפרון, על גבעה מדרום-מזרח לעתלית, במקום שנמצא היום בין קיבוץ עין כרמל מצפון-מזרח לקיבוץ נווה ים מצפון-מערב (מפה 1). ייחודו הוא שהיה מיושב על ידי אוכלוסייה ממוצא ארמני – היה זה היישוב החקלאי הארמני היחיד בארץ-ישראל בעת החדשה.¹⁶

על המדרון המערבי של גבעה זו, בסמיכות לבתי היישוב מדרום-מערב, עומד כיום מבנה אבן הקרוי שיח' בוריך (יש הכותבים שיח' בורייק, שיח' אבראק, שיך אבראק, שיח בריק, שיך אברך, ובלועזית Sheikh Schech Ibrak, Sheikh Birak, Abrak

15 ר' קרק, 'מדינת ישראל בחומש הראשון – תכנון שיכון וקרקע: תפיסות ויצירת מסגרות ממשלתיות', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 39 (תשנ"ד), עמ' 76–77.
16 צ' אילן, 78 טיולים ברחבי ישראל, תל אביב תשל"ו, עמ' 129; ס' אבו רוכן ו' שורר (עורכים), מדריך ישראל החדש, ה: הכרמל וחופו ורמות מנשה, ירושלים 2001, עמ' 202; ב' שידלובסקי (עורך), היישובים הערביים והדרוזיים בישראל², ירושלים תשל"א, עמ' 165.

למעלה: מקאם שיח' בוריק, מבט לדרום; למטה: מקאם שיח' בוריק, ממזרח לכביש 2, מבט לדרום-מזרח, יולי 2014 (צילום: אביב אופנהיים)

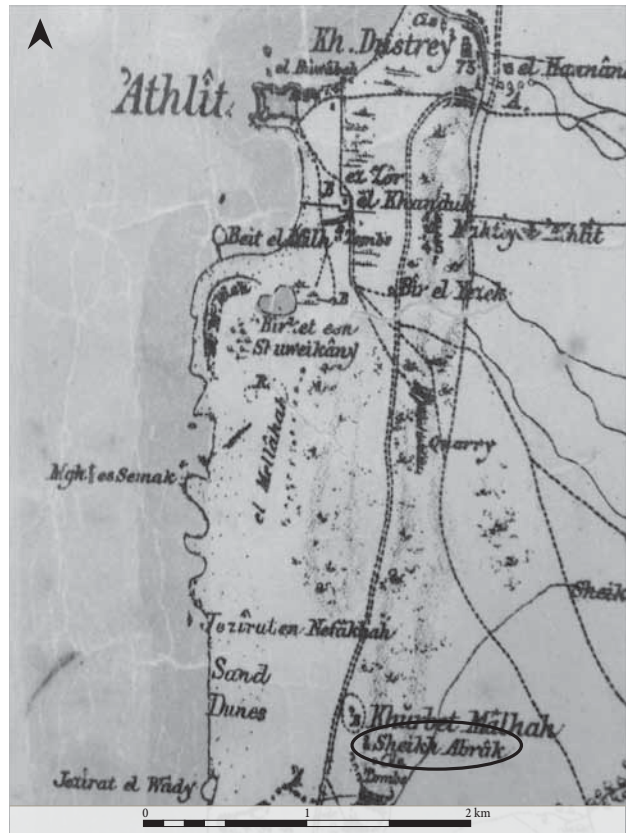

ועוד; אין לבלבלו עם שיח' אבריק, הממוקם במפגש של עמק יזרעאל ועמק זבולון¹⁷). זהו מקאם (קבר שיח' שמעליו מבנה) אשר תועד במיקומו זה עוד בטרם התפתח היישוב הארמני בסמוך לו (מפות 2, 3). החוקר השווייצרי אברהרד פרידריך פון מולינן, אשר חקר בצורה יסודית ומעמיקה ביותר בתחילת המאה העשרים את הר הכרמל ומישור חוף הכרמל, תיאר את שיח' בוריק כחורבה משמעותית. לדבריו המקאם של שיח' בוריק הוא בית קטן בעל כיפה לבנה מקומרת שבראשה חוד מתכתי ועליו סהר. ניתן לאתר את המבנה בשטח כיום ואף להבחין בו מכביש 2; בבדיקת שטח שנערכה במקום ב־17 ביולי 2014 לא נמצא בתוך המבנה קבר. קדושתו של מבנה זה באמונה העממית באזור באותה תקופה הייתה משנית לדברי פון מולינן רק לקדושת אליהו הנביא. הוא תיאר באזור חורבות המשתרעות עד למרחוק, והסיק מכך כי המקום הקדוש היה מקום פולחן בעבר, ושהיה בו יישוב בעל חשיבות מימית ימימה. פון מולינן ציין שמדרום למקאם נמצא בית קברות שלם, הכולל קברים רבים עוד מהתקופה הצלבנית, ובהם גם כוכים יהודיים ששימשו חלקות קבר למשפחות או ליחידים, והוסיף כי בסמוך למקאם נמצאו אתר הקרבת מנחות וקבר רומי עתיק.¹⁸

17 שיח' אבריק – מבנה דו־כיפתי ובו קבר שיח' אבריק, הקדוש למוסלמים. אתר זה ממוקם על הגבעות סמוך לגן הלאומי בית שערים ובקרבת המושב בית זייד, הקרוי על שמו של אלכסנדר זייד. זייד, מראשוני ארגון 'השומר', התיישב עם משפחתו בשנות העשרים של המאה העשרים על גבעות שיח' אבריק, ונרצח באזור זה בשנת 1938 על ידי בדווים מקומיים.

18 פון מולינן, תרגומו, ההידרו וערכו א' גבע־קלינברגר וי' בן־ארצי, ירושלים תשע"ד, עמ' 293–295. האתר נסקר וכבר על פון מולינן, *Beiträge zur Kenntnis des Karmel*, Leipzig 1908, pp. 274–277. על פון מולינן ראו: הכרמל של

העיתונאית שרה ליבוביץ-דר קבעה בשנת 2003 כי עשרות ארמנים התיישבו ליד עתלית לראשונה בשנת 1920; היא לא ציינה את מקורותיה לקביעה זו, וייתכן שהסתמכה על תיאורים היסטוריים של צאצאי היישוב הארמני שראיינה.¹⁹ על פי תחקיר של יוסף סומך, קצין אזורי למיעוטים במשרד הפנים, מפברואר 1956, שבע עשרה משפחות ארמניות הובאו לאזור שיח' בוריך בשנת 1926 מלבנון על ידי בעל נכסים נוצרי מחיפה בשם אנטון חמודה – שבעת עריכת התחקיר, כאמור בפברואר 1956, היה בלבנון – כדי לעבד את אדמתו: כ־800 דונמים שהיו שייכים לו לרגלי הגבעה במישור לצד כביש חיפה – תל אביב.²⁰ רמי דגני ציין גם כן את שנת 1926 כשנה שבה הקימו פליטים ארמנים את הכפר הקטן שיח' בוריך.²¹ על פי מכתב של נסים טוקטלי, מנהל לשכת היועץ לענייני ערבים במחוזות חיפה והצפון, משנת 1964, אותן משפחות עיבדו את האדמה של בעל הקרקעות – בעמק הפורה המשתרע בין פורדיס, ג'בע, עתלית ונווה ים – בשיטה המקובלת של שיתוף יכולים, תמורת מחצית היבול.²² העיתונאי

מפה 2: מקאם שיח' בוריך, קטע ממפת 'הקרון הבריטית לחקר ארץ-ישראל', 1878

אהוד עין-גיל כתב כי מוצא המשפחות היה מכפר קטן ליד העיר אדנה שבדרום מזרח טורקיה; לדבריו הן ביקשו להמשיך את אורח החיים שניהלו לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, והאפנדי הערבי שהחכיר להן חלק מאדמותיו בשיח' בוריך נענה לבקשה זו.²³ נעמי נלבנדיאן, המגדירה עצמה נציגת דור שלישי לשואה הארמנית, היא נכדה של מייסדי שיח' בוריך (שנקרא לדבריה שיח' בריק), וגרה ובילתה במקום בילדותה ובנעוריה. בריאיון עמה אמרה

כתבו על אודותיו. ראו למשל: א' רונן וי' עולמי, מפת עתלית, ירושלים תשל"ח, עמ' 68-71; A. Petersen, *A Gazetteer*; of Buildings in Muslim Palestine, I, New York 2001, pp. 215-216. לפי לינדר-ירקוני האתר מוקדש לאלח' אדר, מר אליאס, הוא הנביא אליהו; הקדשה של קבר שיח' לאלח' אדר הייתה מעשה שבשגרה, ובאזור הכרמל העניין הודגש יותר בשל מסורות הקושרות את הנביא אליהו לכרמל. ראו: ש' לינדר-ירקוני, 'הכפרים הערביים בחוף הכרמל 1948: שחזור נוף תרבותי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תשס"ו, עמ' 131.

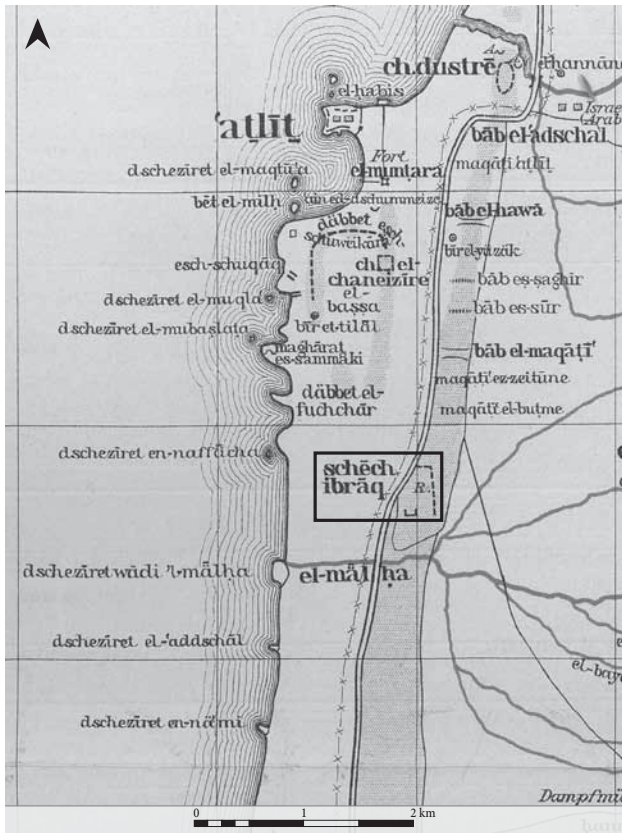
19 ש' ליבוביץ-דר, 'זה הגורל שלהם', הארץ, י"א באייר תשס"ג (13 במאי 2003) (<http://www.haaretz.co.il/misc/>) (1.881536).

20 תחקיר מאת י' סומך, קצין אזורי למיעוטים, חיפה, 18 בפברואר 1956, אה"מ, גל-17036/1.

21 ר' דגני, 'נוצרים ונצרות בארץ ישראל', כתבי-יד, קיבוץ ניר דוד, שנות השמונים של המאה העשרים, עמ' 20.

22 נ' טוקטלי, חיפה, ללשכת היועץ לענייני ערבים, משרד ראש הממשלה, 10 בפברואר 1964, אה"מ, גל-17036/1.

23 א' עין-גיל, 'שיח' בראק: גורלו של מיעוט, מצפן, 84 (תשל"ח).

מפה 3: מקאם שיח' בוריק, קטע ממפת פון מוליני, 1907

כי הארמנים הוכאו למקום מלבנון על ידי אנטון חמודה, נוצרי אורתודוקסי מבירות שהיו לו אדמות באזור שיח' בוריק אך הוא עצמו לא גר שם. לדכריה הארמנים עבדו כפועלים שכירים אצל חמודה ובהמשך, עם הקמת מדינת ישראל, עבדו כשכירים ביישובים מסביב, למשל במפעל השימורים 'נון' בנווה ים.²⁴ ההיסטוריון הארמני ג'ורג' הינטליאן ציין כי חלק מהתושבים הארמנים בשיח' בוריק מוצאם מלפאדג' (Lapadj), כפר קטן בסמוך לאדנה שבארמניה הקטנה²⁵ – מכאן מקור חלק משמות המשפחה של הארמנים בשיח' בוריק, לפדג'יאן.²⁶ לאחרונה כתב מיכאל בן-דרור מקיבוץ שדה נחמיה כי כשהדריך בשנות השישים של המאה העשרים את ילדי קיבוץ נווה ים, אמר להם ש'הכפר הארמני שיח' בוריק, הוקם ברכס הכורכר רק ב-1928. לפני כן חיו תושביו ביפו באותה מסגרת של הגביר מיפו. ניסיונות התיישבות דומים של פליטי שואת הארמנים היו גם בלבנון'.²⁷ הוא לא ציין מה המקור שלו לשנת הקמת הכפר הארמני או לקביעה שהאפנדי היה מיפו.

הכפרון שיח' בוריק בתקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל

כאמור בתחילה התמקמו הארמנים מצפון-מזרח לקבר שיח' בוריק ביזמת האפנדי חמודה, שהיה בעל השטח וכן השטחים המישוריים הסמוכים. הקרקעות המישוריות שימשו לחקלאות, והארמנים המשיכו לעבדן.²⁸ הקשר בין חמודה לארמנים נוצר בשנות העשרים של המאה העשרים בלבנון, כנראה בבירות. לאחר מכן באו הארמנים לחיפה, וחמודה בא לשם אף הוא והציע להם לעבוד על אדמותיו באזור שיח' בוריק.²⁹

24 ריאיון קרק ואופנהיים עם נ' נלכנדיאן, ירושלים, 11 במאי 2015.
 25 ארמניה הקטנה נמצאת בדרום-מזרח אסיה הקטנה, טורקיה של ימינו, בסמוך לגבולה הצפוני של סוריה. היה בה ריכוז של אוכלוסייה ארמנית, והיא נחשבת כחלק מהמולדת הארמנית ההיסטורית, יחד עם אזור מדינת ארמניה כיום.
 26 ריאיון אופנהיים עם ג' הינטליאן, ירושלים, 15 במאי 2015. אנו מודים לפרופ' נעם לוי על סיועו באיתור מפת אזור אדנה מיינוי 1943; יש לציין כי לא מצאנו בה את הכפר לפאדג'.
 27 מ' בן-דרור, 'תגובות על "אוכלוסיות בלתי מוכרות ויישובים מיוחדים בישראל"', אריאל, 206-207 (תשע"ד), עמ' 250.
 28 עין-גיל (לעיל, הערה 23).
 29 ריאיון עם נלכנדיאן (לעיל, הערה 24).

במפקד האוכלוסין הראשון שערכו הבריטים בארץ-ישראל, בשנת 1922, לא הופיע כל אזכור לשיח' בוריך, ואפשר להניח שהארמנים טרם התיישבו במקום באותו זמן.

במפה בריטית של אזור עתלית משנת 1929 סומן כ-2 ק"מ מדרום למושבה עתלית וכק"מ ממזרח לחוף הים התיכון קבר שיח' בוריך; כ-100 מטר מצפון-מזרח לקבר נראה מתחם הקרוי ח'רבת שיח' בוריך, ושטחו כ-1.4 דונמים מטריים; ובצמוד למתחם מצפון-מזרח אדמה חקלאית נטועה בפרדסים ששטחה על פי הערכה 8.5 דונמים מטריים.³⁰ מפה זו מעידה על פעילות העבר באזור אך אינה מצביעה על מבנים או על סימני התיישבות אחרים, למרות העדויות על נוכחות הארמנים במקום בשנה זו; ייתכן שהסיבה לכך היא שלא חיו במבני קבע.

במפקד האוכלוסין שערכו הבריטים בשנת 1931 נרשמו במסגרת הכפר אג'זם (כך במקור, ובלעז Ijzim; כיום כרם מהר"ל) חמישה כפרים נוספים, ביניהם אש-שיך בריך (כך במקור, ובלעז Esh Sheikh Bureik). אין במפקד זה פירוט של

האתר שיח' בוריך בתצלום אוויר של האזור, 16 בדצמבר 1944, על פי מפת עתלית משנת 1929

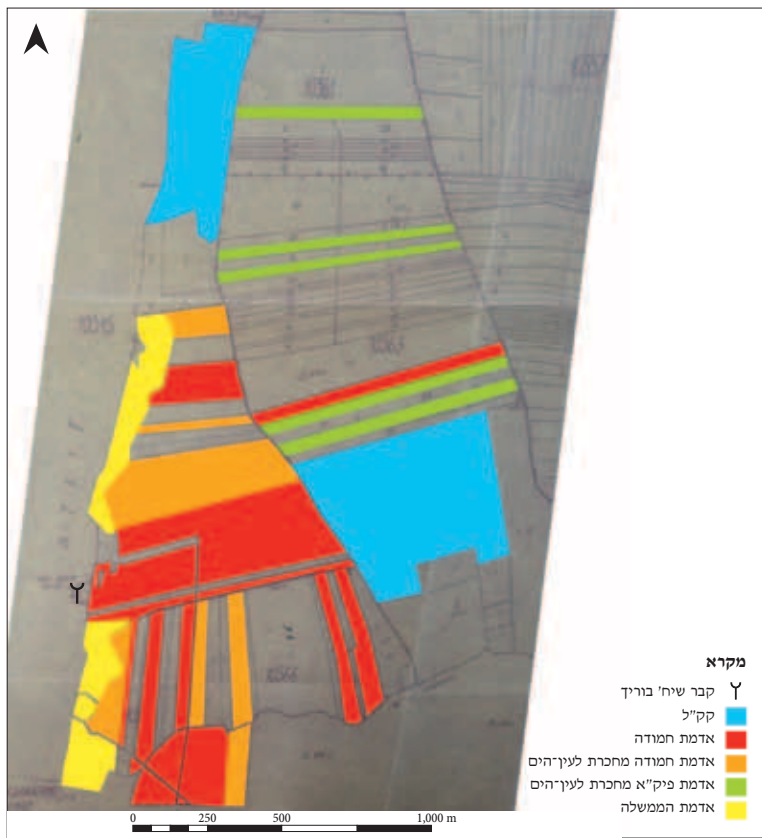
מספר הבתים הנושבים ונתונים דמוגרפיים פרטניים על שיח' בוריך, אך בפירוט על הכפר אג'זם, הכולל כאמור בין היתר את שיח' בוריך, צוינו חמישים וארבע נשים ושלושים וארבעה גברים נוצרים, סך הכול שמונים ושמונה נוצרים.³¹ מכיוון שכל הכפרים בקבוצה זו פרט לשיח' בוריך היו כפרים ערביים (הכפרים אג'זם, אלמנרה, אלמזר, אלושהיה וקמבזה) ולא היה ידוע על נוצרים שחיו בהם, ומאחר שלא צוינו בני דתות אחרות בקבוצת יישובים זו, ניתן להניח כי שמונים ושמונה הנוצרים היו הארמנים הנוצרים בשיח' בוריך.

בסקר הכפרים הבריטי מפרברואר 1938 בארץ-ישראל לא הופיע שיח' בוריך ככפר עצמאי עם שטחים משלו או במסגרת יישוב אחר כמו במפקד האוכלוסין משנת 1931.³²

30 עיבוד המפה נעשה בעזרת תוכנת מערכות מידע גאוגרפיות (ממ"ג). חישוב השטחים נעשה על פי סימונם במפה בעזרת פעולת חישוב שטח גאומטרי בהתאם למערכת הקואורדינטות 'רשת ישראל החרשה'. לקריאה נוספת על חישוב שטחים גאומטריים בממ"ג ראו: K.B. Echave, C.J. Rodgveller & S.A.K. Shotwell, *Calculation of the Geographic Area Sizes Used to Create Population Indices for the Alaska Fisheries Science Center Longline Survey*, Juneau 2013, pp. 6-7

31 E. Mills, *Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns and Administrative Areas*, Jerusalem 1932, p. 91

32 Government of Palestine, *Village Statistics*, Jerusalem 1938

מפה 4: סימון אדמות אזור אלמזאר ואג'ז, קטע ממפת ק"ל, 1946 (הארכיון הציוני המרכזי)

מפות שמיקום שיח' בוריק נכלל בגבולות שטחי המשבצת החקלאית של הכפר אלמזאר (El Mazar), אשר היה ממזרח לשיח' בוריק, אך לא נמצא מידע נוסף המקשר בין שני היישובים.

בסקר הכפרים הבריטי מאפריל 1945 בארץ-ישראל – כמו בסקר הקודם, מפברואר 1938 – לא נמצא כל אזכור של שיח' בוריק.³³

עדות לבעלותו של חמודה על הקרקע ולעיבודה על ידי הארמנים ניתן למצוא בתזכיר שכתבו אנשי קיבוץ עין הים³⁴ ביוני 1946 לסוכנות היהודית; בתזכיר פירטו את השטחים שעבדו באופן זמני, ובהם כ-300 דונם קרקע חכורה מ'ארמני חמודה'.³⁵ במפת ק"ל של אזור אלמזאר ואג'ז מיולי 1946 סומנו עשרים ושלוש חלקות בארבעה גושים כ'אדמת חמודה', ושתיים עשרה חלקות בשלושה גושים סומנו כ'אדמת חמודה מחכרת לעין-הים' (מפה 4). במפה גם פורטה חזקתו של חמודה בקרקע:

33 Government of Palestine, *Village Statistics*, Jerusalem 1945
 34 קיבוץ ליד המושבה עתלית שהשתייך לתנועת 'הקיבוץ המאוחד', ושהתקיים בשנים 1936-1950. בשנת 1950 הקימו חברי קיבוץ זה ויוצאי קיבוץ רמת רחל את קיבוץ עין כרמל מדרום-מזרח לעתלית, והקרקעות שהקצתה הסוכנות היהודית לקיבוץ עין הים הועברו לעתלית.
 35 זהו שטח הקרקע בתוספת א לתכנית חלקית להתיישבות עין הים בעתלית, ראו: תזכיר מאת הקיבוץ המאוחד עין הים, עתלית, אל הסוכנות היהודית מחלקת הים, ירושלים, 2 ביוני 1946, אצ"מ, S74/32.

בתצלום אוויר של האזור משנת 1944 נראים שטחים מעובדים רבים סביב אתר שיח' בוריק, ממערב לאתר ובעיקר מדרום-מזרח לו. ייתכן כי בחלק משטחים אלו עבדו הארמנים בעבודת האדמה. לא ניתן לזהות על פי הרזולוציה של תצלום האוויר מבנים באתר.

במפה בריטית של אזור עתלית משנת 1945 נראים הפרטים שהופיעו במפה משנת 1929 בגדלים ובמרחקים דומים לאלו שבאותה מפה, אף בסימון שונה של מתחם ח'רבת שיח' בוריק – קווים מלכסנים בשטח המתחם מציינים כי זהו שטח בנוי, וככל הנראה ישבו בו הארמנים. בשל סמיכות אזור חקלאות הפרדסים למתחם ח'רבת שיח' בוריק בשתי המפות הללו אפשר לשער שהארמנים הם שעבדו את הקרקע באזור זה. כמו כן זיהינו באותן

על עשרים ושתיים חלקות מתוך השלושים וחמש שצוינו כשייכות לחמורה היה לו קושאן על שמו; חלקה אחת מן השלושים וחמש הייתה שייכת לאחיו של חמודה; וחלקה בודדת אחרת, אשר לא נמנתה עם השלושים וחמש, הייתה שייכת לשותף של חמודה; ארבע חלקות אדמה הצמודות ממערב לאלו של חמודה (בקצה המערבי של האזור הממופה, ממזרח למסילת הברזל חיפה – תל אביב) סומנו כ'אדמת הממשלה', וצוין כי חמודה מקווה לקבל על קרקעות אלו קושאן על בסיס חזקה. במפה צוינו אדמות נוספות שהיו שייכות לקק"ל ואדמות פיק"א שהוחכרו לעין הים. כמו כן סומן אתר הקבר שיח' בוריך ממערב לחלקה של חמודה שבה ישבו הארמנים. בנייתו של המפה ניתן לזהות את אדמות חמודה מרוכזות בפניה הדרומית-מערבית מסביב לאתר שיח' בוריך, ומתוך כך אפשר להבין היכן ישבו הארמנים, ואילו קרקעות של חמודה יכלו לעבד. בצמוד לריכוז זה ממזרח ניתן לזהות ריכוז של אדמות קק"ל אשר היו שייכות ככל הנראה לקיבוץ עין-הים. כ-100 מ' מצפון-מזרח לקבר שיח' בוריך יש חלקת אדמה המובלעת בתוך אדמת חמודה (חלקה 30 בגוש 10564), ואשר אינה שייכת לפי מקרא המפה לגורם כלשהו. חלקה זו תואמת לשטח ח'רבת שיח' בוריך כפי שנבדק במפות הבריטיות מ-1929 ומ-1945, ועל פי הניתוח דלעיל נראה שבשטח זה ישבו הארמנים.

תוצאות חישוב השטחים על פי מפה 4 בהתאם למערכת הקואורדינטות של 'רשת ישראל החדשה' בתוכנת מערכות מידע גאוגרפיות (ממ"ג) מרוכזות בטבלה 1. לפי חישוב זה היה שטח קרקעותיו של חמודה 672.5 דונם מטרי, והוא היה בעל שטח הקרקע הגדול ביותר באזור שיח' בוריך בקיץ 1946. על פי מכתב של משרד החקלאות בנתניה מיולי 1949, ניסה חמודה בשנת 1946/7, בתמיכת תושבי הכפר ג'בעה (כך במקור) ובתמיכת הארמנים, לסלק את אנשי קיבוץ עין הים מהשטח שעיבדו זה חמש שנים, ועל כן השכנות של הקיבוץ עם הארמנים 'לא עלתה יפה' בדרך כלל.³⁶ לא מצאנו מקורות נוספים על מעורבותה של קק"ל באזור שיח' בוריך בתקופת המנדט הבריטי. לפיכך אין בידינו לברר למשל מה הייתה מידת השפעתה במקום, ומה היו קשריה עם ארגונים אחרים ועם חמודה – שגם המידע שנמצא עליו לוקה בחסר – בשנים שלפני הקמת מדינת ישראל. כמו כן אין במקורות דלעיל ובמקורות שיובאו בהמשך תשובה ברורה דיה על שאלת יחסי העבודה בין הארמנים לחמודה: האם הארמנים בשיח' בוריך היו אריסים של חמודה או פועלים חקלאיים?

טבלה 1: חלוקת הקרקעות באזור שיח' בוריך על פי ניתוח מפה 4 בממ"ג

הבעלות על האדמה	מספר החלקות	סך שטח החלקות בדונם מטרי
קק"ל	23	444
אדמת חמודה	23	438
אדמת חמודה מוחכרת לעין הים	12	234.5
אדמת פיק"א מוחכרת לעין הים	5	151.5
אדמת הממשלה	4	127

36 משרד החקלאות, נתניה, למחלקת החקלאות, תל אביב, 10 ביולי 1949, אה"מ, גל-17036.

קרקעות שיח' בוריק בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל

על פי מכתב של טוקטלי מפברואר 1964, בתקופת קרבות תש"ח רוב התושבים הארמנים שיתפו פעולה עם היישובים היהודיים הסמוכים, ואף נתנו מחסה לכמה משפחות ארמניות אשר ברחו מחיפה, וחלקן השתקעו בשיח' בוריק. חלק מהתושבים המשיך מאז קום המדינה – ועד כתיבת מכתב זה – לעבד שטחים קטנים מאותן קרקעות כשכירי יום במשקים (של יישובי האזור) או על בסיס חכירה.³⁷ בעקבות הקמת מדינת ישראל חל שינוי במעמד המשפטי של קרקעות הכפר. חמורה נמלט ללבנון – או אולי שהה שם כבר קודם לכן – ואדמותיו הועברו על פי 'חוק נכסי נפקדים, תש"ו-1950' ליישובי הסביבה.³⁸ לפי מכתב של ועד הקהילה הארמנית בחיפה מאוקטובר 1948, חיו בכפרון הארמני בשעתו חמש עשרה משפחות, שמגו תשעים וחמישה איש, והן עיבדו 580 דונם מתוך כ-1,000 דונם שהיו בבעלות חמודה. עם קום מדינת ישראל ועזיבתו של חמודה החלו תושבי קיבוץ עין הים הסמוך לחרוש את האדמות שעיבדו הארמנים זה עשרים ושתיים שנים. הארמנים צפו כי יתעוררו מחלוקות רבות ביניהם לבין האוכלוסייה היהודית הסמוכה, ועל כן ביקשו מפקדי משרד המיעוטים הישראלי, שהיה קיים תקופה קצרה לאחר קום המדינה, להתערב בעניין ולדאוג לשמירה על זכותם – לדבריהם – לעבד את 580 הדונמים.³⁹

נציג משרד המיעוטים פנה בהתאם לחברי קיבוץ עין הים, ואלה השיבו כי קק"ל רכשה את אותן הקרקעות עבור הקיבוץ כבר בשנת 1941, ושחלקן נמסרו לחברי הקיבוץ לעיבוד עוד בשנת 1942. הם הוסיפו כי ארבע משפחות ארמניות שעיבדו קרקעות אלו ויתרו על זכות האריסות שלהן ואף קיבלו פיצויים, וכי 'כעת [1948] הקיבוץ מחזיק בכל הקרקע'.⁴⁰

בהמשך לתשובת חברי קיבוץ עין הים ניתנה תשובת משרד המיעוטים לעדה הארמנית בדבר הקרקעות: 'כל השטחים הנמצאים באזור זה [אדמות 'החווה הארמנית אשר ע"י עתלית'] אשר הקיבוץ [עין הים] חורשם ומעבדם אינם שייכים לבעלים ארמנים'.⁴¹

לאחר קבלת מכתב זה פנה ועד הקהילה הארמנית בדצמבר 1948 אל נציב (commissioner במקור באנגלית) מחוז חיפה בבקשה שיטפל בדחיפות בנושא קרקעות שיח' בוריק. הוועד חתם את מכתבו בהבעת ביטחונה שיזכה לטיפול הוגן בנושא, נוכח הידיעה שמקור פרנסת הארמנים לא יישלל מהם, ושייעשה צדק בחסות נציב המחוז – הוא הממונה על המחוז, לפי הגדרת תפקיד זה בממשל הישראלי.⁴²

37 טוקטלי (לעיל, הערה 22). מנגד נטען כי לא קיימות עדויות לשיתוף פעולה בין הארמנים ליהודים בקרבות תש"ח, מה שתרום ליישום מדיניות הגבלת תנועה על הארמנים תחת הממשל הצבאי של מדינת ישראל בשנים 1948-1966, ראו: R. S. Geller, 'The Status of Armenian Christians in Post-independence Israel: The First Decade', *Middle Eastern Studies*, Vol. 53, No. 2, 2017, pp. 258-260

38 ליבוביץ-דר (לעיל, הערה 19). על המדיניות בעניין קרקעות שננטשו על ידי בעליהן הערבים עם הקמת מדינת ישראל ראו לעיל, הערות 14-15.

39 ועד הקהילה הארמנית, חיפה, למשרד המיעוטים, חיפה, 14 באוקטובר 1948, אה"מ, ג-308/1.

40 קיבוץ עין הים, עתלית, למשרד המיעוטים, חיפה, 26 באוקטובר 1948, אה"מ, ג-308/1.

41 משרד המיעוטים, חיפה, לעדה הארמנית, 3 בנובמבר 1948, אה"מ, ג-308/1.

42 ועד הקהילה הארמנית, חיפה, לנציב המחוז, חיפה, 9 בדצמבר 1948, אה"מ, גל-17036/1.

בהתכתבות בין יהושע פלמון, היועץ לענייני מיעוטים של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, לוועד הפועל של העדה הארמנית ביוני 1949, נאמר כי ממשלת ישראל מכירה בזכותה של העדה הארמנית לאוטונומיה מלאה במה שנוגע לחיי העדה, והובטח שהקצבת שטח 580 דונם לכפר הארמני בעתלית תוסדר עם הגורמים השונים. פלמון ציין כי אם לא יתאפשר להחזיר לארמנים את אדמת חמודה שעברו קודם לכן, תינתן להם אדמה אחרת בקרבת מקום.⁴³ בהמשך לכך פעל פלמון לאפשר לארמנים להמשיך לעבד את שטח הקרקע שנהגו לעבד בעבר או למסור להם שטח מתאים אחר לעיבוד.⁴⁴

מעדויות אלו אנו למדים על הבעיות שהתעוררו אצל הארמנים לאחר הקמת המדינה עקב העברת הבעלות על הקרקע בשיח' בוריך מחמודה לידי המדינה. נראה כי בשנים הראשונות לקיומה של המדינה נקטו נציגי השלטון הישראלי גישה פרו-ארמנית בסוגיית קרקעות שיח' בוריך וניסו להסדיר את בעיית הקרקעות. עם זאת אין בידינו מידע מלא על מעורבות קק"ל ברכישת הקרקעות באזור, ולא ברור אם הייתה בעלת קרקעות משלה בשיח' בוריך או רק באזורים הסמוכים.⁴⁵

לקראת סוף חודש יוני 1949, על מנת להתקדם בהסדרת הסוגיה, ביקש פלמון מוועד העדה הארמנית להמציא מסמכים והוכחות בדבר החזקת אדמות חמודה בעתלית על ידי הארמנים ביום שאותן אדמות הוקנו לאפוטרופוס לנכסי נפקדים.⁴⁶

מספר ימים לאחר מכן שלח ועד העדה הארמנית מכתב אל בן-גוריון, ובו ביקש כי ראש הממשלה יורה לממונים הרלוונטיים להפסיק את המשך פעילות חברי קיבוץ עין הים על הקרקעות שבמחלוקת, ולהקצות לתושבי הכפר הארמני אדמות פנויות בקרבת הכפר, לרבות הקרקע שבה נמצאת הבאר שחפר חמודה מספר שנים קודם לכן. במכתב צוין כי בעוד לכל הקיבוצים באזור יש מערכות מים לצורכי השקיה, הבאר הנזכרת מוזנחת, מפני ששום גורם אינו משתמש בה. הכותבים ציינו כי אם זכות השימוש בבאר תינתן לארמנים, היא תתרום להעלאת התפוקה החקלאית, והדבר ישרת את מדיניות הממשלה, השואפת להגדיל ככל האפשר את כמות התוצרת החקלאית המקומית ולהפחית את היבוא לארץ למינימום.⁴⁷

בתגובה על בקשת פלמון לקבל מסמכים דיווחו הארמנים לראש הממשלה כי מעולם לא היה הסכם כתוב בינם לבין חמודה, וכי ההסכם ביניהם היה בעל-פה.⁴⁸ הם הוסיפו לראיה את עדותו של ויקטור כיאט, יושב ראש 'החברה הנוצרית, חיפה', שלידיעתו הארמנים החיים בשיח' בוריך ליד עתלית מעבדים את קרקעות חמודה ומתפרנסים מחלקם בתוצרת החקלאית זה כמעט עשרים שנה, ושנמנע

43 פלמון, הקריה, תל אביב, לוועד הפועל של העדה הארמנית, חיפה, 14 ביוני 1949, אה"מ, גל-17036/1.
 44 פלמון, הקריה, תל אביב, לאפוטרופוס לנכסי נפקדים, המפקח על הקרקעות המוכרות ומשרד החקלאות, 15 ביוני 1949, אה"מ, גל-17036/1.

45 סוגיית העברת הקרקעות בכללה בראשית ימי המדינה כבר נדונה לא מעט במחקר. ראו למשל: A. Golan, 'The Transfer to Jewish Control of Abandoned Arab Lands during the War of Independence', S. I. Troen & N. Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, New York 1995, pp. 403-440; R. Kark, 'Planning, Housing, and Land Policy 1948-1952: The Formation of Concepts and Governmental Frameworks', *ibid.*, pp. 461-494.

46 פלמון, הקריה, תל אביב, לוועד העדה הארמנית, חיפה, 26 ביוני 1949, אה"מ, גל-17036/1.

47 ועד העדה הארמנית, חיפה, אל בן-גוריון, ראש ממשלת ישראל, הקריה, תל אביב, 29 ביוני 1949, אה"מ, גל-17036/1.

48 ועד העדה הארמנית, חיפה, אל בן-גוריון, ראש ממשלת ישראל, הקריה, תל אביב, 10 ביולי 1949, אה"מ, גל-17036/1.

מהם להמשיך לעבד את אותן קרקעות מסוף אוגוסט 1948. כיאט הוסיף כי קרקעות אלו הן מקור פרנסתם היחיד של הארמנים, ושהם אינם יודעים על מקום אחר עבורם פרט לשיח' בוריק ועתלית.⁴⁹ מאמצי הארמנים להשגת זכויות על הקרקע נמשכו בשנים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל באמצעות פניות רשמיות למסד. בהצהרה של חמשת ראשי משפחות הכפר לרשם בית המשפט המחוזי חיפה נכתב כי הכפר נוסד 'על אדמות מיירי אשר הומצאו לרשותנו באמצעות ממשלת ארץ ישראל [כלומר ממשל המנדט הבריטי]', וכי תושביו חכרו ועיבדו את האדמות הסמוכות לכפר החל בשנת 1926 וללא הפסקה. אדמות אלו היו שייכות לחמודה, ופעילות הארמנים במקום הייתה מבוססת על הסכם בעל-פה בין הצדדים. לטענת הארמנים בעת שקצרו את היבולים בחודש יולי או אוגוסט 1948 אסרו עליהם חברי הקיבוצים הסמוכים, שהיו מזוינים, את המשך הקציר, והחלו לחרוש בעצמם את האדמות. הארמנים חתמו את ההצהרה בכך שמשנת 1926 לא החזיקו או עיבדו שום גורם אחר מלבדם את 580 הדונם, ושהם שילמו לחמודה בחלק מהתוצרת החקלאית על האפשרות לעבד את קרקעותיו.⁵⁰

על פי מכתב של משרד החקלאות מיולי 1949 על אודות הכפרון הארמני, מספר הנפשות בו הצטמצם, לאחר שחלק מהתושבים חזרו למולדתם, ובאזור נותרו אחת עשרה משפחות; שש מתוכן עסקו בחקלאות, והיתר עבדו בעתלית ובנווה ים. על פי המתואר האזור סבל מהזנחה מבחינה חיצונית, כי 'הארמנים עבדו את השטח באופן פרימיטיבי ושמשו כדור משחק לחמודה במצבם העלוב לסחיטת כספים עבור קרקע'. עוד נכתב כי לפני הקמת מדינת ישראל נתן חמודה לארמנים את השטחים לעיבוד באופן מחזורי ולא בקביעות – ייתכן שכוונת הדברים שהוא חידש מדי עונה חקלאית את ההסכמים עמם על עיבוד השטחים. על פי האמור באותו מכתב לאחר הקמת מדינת ישראל גידלו על 500 מתוך 1,000 הדונם חיטה, 400 דונם שימשו לגידול תירס ו-100 דונם לירקות. הבעלות על שטחים אלו הייתה בידי קק"ל, והיא החכירה אותם לקיבוץ עין הים. הארמנים, כך נכתב, קיבלו בזמנם פיצויים מתאימים על רכישת 500 דונם על ידי קק"ל.⁵¹ פלמון פנה אפוא לקק"ל וביקש לקבל מידע על אודות הבעלות על הקרקעות הנזכרות בגושים 10566-10564 – הגושים שבהם נמצאו רוב אדמות חמודה, ושהקיפו את שיח' בוריק (מפה 4) – על האריסים, על זכויותיהם וכדומה.⁵² בתגובה נמסר מקק"ל: 'בימים הכי קרובים נודיעכם את הפרטים הדרושים',⁵³ אך לא איתרנו מסמך שמופיעים בו פרטים כאלו.

בסוף יולי 1949 העלה פלמון הצעה חדשה למתן קרקעות לארמנים. מאחר שלדבריו לא רצוי היה למסור לארמנים קרקע מאדמות חמודה שעובדו באותה עת על ידי עין הים, ומאחר שמתוך אחת עשרה משפחות הארמנים רק שש היו חקלאיות, הציע פלמון למסור לארמנים כ-180 דונם

49 כיאט, יושב ראש החברה הנוצרית, חיפה, לכל מען רבעי, 4 ביולי 1949, אה"מ, גל-17036/1.
50 'הצהרה בשבועה של חמשת ראשי משפחות הכפר הארמני שייך בוריק לרשם בית המשפט המחוזי', חיפה, 7 ביולי 1949, אה"מ, גל-17036/1.

51 משרד החקלאות (לעיל, הערה 36).

52 פלמון, הקריה, תל אביב, לקק"ל, חיפה, 13 ביולי 1949, אה"מ, גל-17036/1.

53 קק"ל, חיפה, אל פלמון, לשכת ראש הממשלה, הקריה, תל אביב, 17 ביולי 1949, אצ"מ, גל-17036/1.

מטרי (לפי החישוב של 30 דונם מטרי ליחידה משקית) באדמות ג'בע, שגבלו מדרום באדמות מזאר ועתלית.⁵⁴ זהו תיעוד ראשון להצעה להסדרת מתן קרקעות לארמנים לא סביב שיח' בורייך כי אם באזור מרוחק מעט, ולא בסמוך למקום מושבם של הארמנים יותר מעשרים שנה. ראובן אלוני ממשרד החקלאות השיב על הצעה זו של פלמון כי 'כל הקרקעות של שפלת החוף (חוף הכרמל) מטירה (טירת הכרמל) עד זכרון יעקב נועדו על ידי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית לשטחי התיישבות מידית. בהתאם לכך אין אפשרות לתת לארמנים אדמה בסביבה הנ"ל, לכן נעשה מאמצים להציע להם קרקע במקום אחר'.⁵⁵ הארמנים הגיבו בחוסר סיפוק וסירבו להצעה למצוא עבורם שטח אחר לחכירה; הם ראו בכך אי צדק גדול, וסברו שהפתרון המוצע אינו מעשי – שכן שטח אחר יהיה מרוחק ממקום מושבם. לפיכך ביקשו שהמקרה שלהם יישקל שוב על ידי משרד האפוטרופוס לנכסי נפקדים בחיפה, אשר החכיר את הקרקעות לגורמים אחרים בלי להביא בחשבון את האריסים החוקיים – קרי הארמנים – שעיבדו את הקרקע עשרים ושתיים שנים רצופות. הארמנים הוסיפו את פרשנותם שמכל המידע שנאסף ממקורות שונים עולה כי הכוונה האמתית של התמרון שנעשה היא לדחוק אותם מסביבתם. אם אכן כך הוא, כתבו, הם יהיו מוכנים לנהל משא ומתן על הצעה אחרת עבורם, בתנאי שיצהירו בפניהם בגלוי ובתנאים ברורים על כוונות השלטון, כדי לסיים את הטרגדיה הזו ליתרונם ההדדי של כל המעורבים.⁵⁶ בתשובת פלמון לארמנים נאמר כי אנשי הכפר הארמני בעתלית לא הוכרו כבעלי זכות אריסות או חזקה על אדמות חמודה, וכי החזקה עליהן מוקנית לאפוטרופוס לנכסי נפקדים משום שחמודה נפקד. על מנת לקבל קרקע לעיבוד בחכירה רשאים אנשי הכפר הארמני, כיתר תושבי המדינה, לפנות למדור האדמות המוכרות (אדמות שאינן מעובדות), ואם רצונם של הארמנים נוכח מצבם הכלכלי ותנאי חייהם לעבור לגור במקום אחר, הם יכולים להגיש בקשה להיכלל במסגרת יישוב פליטים בישראל.⁵⁷

נראה כי הארמנים השקיעו מאמצים רבים בהשגת קרקע למחייתם, הן מתוך רצון להמשיך להתקיים בכבוד בשיח' בורייך, שבו חיו זה שני עשורים, והן מתוך אמונה כי ראוי שיעשה עמם צדק היסטורי במה שנוגע לזכויותיהם על הקרקע מתוקף הסכמי עבר, אם כי מעולם לא הייתה הקרקע בבעלותם. כמו כן הופעל לחץ על הרשויות הישראליות מצד 'החברה הנוצרית, חיפה' על מנת לסייע לארמנים. מנגד נראה כי מוסדות המדינה הבינו ללבם של התושבים הארמנים אך לא מצאו כל צידוק משפטי לזכויותיהם על הקרקעות, ולכן לאורך השנים לא הוקצו לארמנים קרקעות באזור; הוצע להם למצוא קרקעות אחרות לחכירה, אך לא באזור שיח' בורייך. קק"ל, שברשותה היו קרקעות שעיבדו הארמנים, המשיכה לפעול באזור, אך נראה שעם הקמת המדינה העדיפה להעביר את הקרקעות לאוכלוסייה יהודית ולשלם לארמנים פיצויים.

54 פלמון, הקריה, תל אביב, למשרד החקלאות, המדור לאדמות מוכרות, 31 ביולי 1949, אה"מ, גל-1/17036.
 55 אלוני, משרד החקלאות, המדור לאדמות מוכרות, אל פלמון, משרד ראש הממשלה, 8 באוגוסט 1949, אה"מ, גל-1/17036.
 56 ועד העדה הארמנית, חיפה, אל פלמון, משרד ראש הממשלה, הקריה, תל אביב, 19 באוקטובר 1949, אה"מ, גל-1/17036.
 57 פלמון, הקריה, תל אביב, לוועד העדה הארמנית, חיפה, 21 באוקטובר 1949, אה"מ, גל-11/17036.

הארמנים, קרקעות שיח' בוריק ומדינת ישראל, 1955-1968

תפנית חיובית מבחינת הארמנים בעניין קרקעות שיח' בוריק נרשמה באפריל 1955: מנהל המחלקה לקרקעות במשרד החקלאות ביקש להקצות 50-100 דונם לשם הקמת משקי עזר לשש עשרה משפחות ארמנים שגרו ליד עתלית. הוא נימק זאת בכעיה האנושית בקרב אותן משפחות, וטען שיש לעשות את מיטב המאמצים לעזור להן, לאחר שבעבר עיבדו המשפחות הארמניות שטחים נרחבים מהאדמות שבסביבתן. לפיכך הציע לתת לקיבוץ נווה ים או לקיבוץ עין כרמל 90 דונם, ושתמורתם ימסור הקיבוץ שטח דומה סמוך למקום יישובם של הארמנים.⁵⁸ מעט יותר משנה לאחר מכן הודיע היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה שאין להקצות משקי עזר לארמנים במקום מושבם הנוכחי, כלומר בשיח' בוריק.⁵⁹

בנובמבר 1955 חתמו ראשי שיח' בוריק וראשי פיק"א על הצהרה ועל התחייבות בדבר הסדר הספקת המים למקום – שיח' בוריק היה נטול תשתיות ושירותים שונים כולל תשתית מים סדירה. הארמנים דיווחו כי פיק"א הרשתה להם להעביר באופן זמני צינור בקוטר של לא יותר משני צול בחלקת אדמה

במקום על מנת להזרים מי שתייה ממכון המים של קיבוץ נווה ים אל כפרם, שנמצא מעבר לחלקה שבה עבר הצינור. נוסף על כך הרשתה פיק"א לארמנים לבנות שוקת ארעית בקצה המזרחי של החלקה שבה עבר הצינור, במקום הגובל בשטח מושבם ובמרחק של לא יותר מ-15 מ' מגבול הכפר, ולחבר את

שטר ביטחון מאת ראשי שיח' אבראק (כך במקור) לפקודת חברת פיק"א, חיפה, 20 בנובמבר 1955 (הארכיון הצינוני המרכזי)

הצינור לשוקת הנזכרת. פיק"א נתנה הרשאות אלה בתור מעשה חסד וכלי שגורם כלשהו שילם לה עבורן, והן נחשבו כזמניות וכהרשאות שאינן מקנות זכות חזקה על החלקה שבה עבר הצינור. סוכם כי אם יפרו הארמנים את ההסכם, הם ישלמו לפיק"א סכום חד-פעמי של 300 לירות ישראליות ו-5 לירות ישראליות על כל יום שתימשך ההפרה. לשם הבטחת תשלום זה מסרו הארמנים לפיק"א שטר ביטחון בסך 300 לירות ישראליות.⁶⁰ בכך למעשה התאפשרה הספקת מים סדירה לשיח' בוריק. במסמך לא צוינו המניעים להסכמת פיק"א להסדר זה, אך מאחר שנכתב כי נתנה את ההרשאות ללא תמורה, הרי היה זה מעשה של עזרה לזולת לנוכח מצוקתם הקשה של הארמנים בשיח' בוריק. בעבודת שדה

58 אלוני, מנהל המחלקה לקרקעות, משרד החקלאות, הקריה, תל אביב, אל י' וייץ, קק"ל, ירושלים, 29 באפריל 1955, אה"מ, גל-1/17036.

59 אלוני, מנהל המחלקה לקרקעות, משרד החקלאות, הקריה, תל אביב, למנהל המחלקה למיעוטים, משרד הפנים, 25 ביוני 1956, אה"מ, גל-1/17036.

60 הצהרה והתחייבות של זקני הארמנים בשיח' בוריק לפיק"א, 20 בנובמבר 1955, אצ"מ, J15/20622. ברצוננו להודות לגברת רחל קביץ מ'קרן יד הנדיב', שאישרה לנו לעיין בתעודה, ולגברת רחל רובינשטיין מהארכיון הצינוני המרכזי, שסייעה בתהליך קבלת הגישה לתעודה.

שנערכה באזור שיח' בוריק ב־17 ביולי 2014 נמצא מתקן בטון באורך 13 מ', ברוחב מטר ובעומק מטר לערך, התואם מבנה של שוקת. ניתן לשער בזהירות כי מתקן זה הוא השוקת שנבנתה על מנת להכיל את מי השתייה שהוזרמו לשיח' בוריק באמצעות הצינור שפיק"א הסכימה להנחתו. על פי מידע שהתקבל מאוחר יותר מתקן זה אכן תפקד כשוקת, ובין היתר השתמש בו מוסלמי שהתגורר מדרום לארמנים בשיח' בוריק להשקיית פרותיו.⁶¹

העיתונאי זאב שיף, כתב עיתון 'הארץ' באזור הצפון במחצית השנייה של שנות החמישים, כתב בינואר 1956:

הכפר הארמני שוכן על גבעה המשקיפה על פני הים, זעיר הוא הכפר ולבא מן החוץ נראה כחצר ענקית ורחבה של עובדי אחוזה גדולה. הבתים, שהם מעין בקתות מאבן קורקר ולבנים, נמוכים ורחבים. לצדי הבתים חצרות המגודרות בגדר חיה של עצים יבשים. ככל כפר מחטטות גם כאן להקות של תרנגולות בערמות זבל [...] אם להשוות את הכפר הארמני הזעיר לכפר ערבי רגיל, הרי מעט המשותף ביניהם. ראשית – הריחות! אין הכפר הארמני אפוף ריחות מסחררים של הכפר הערבי. בסימטאותיו לא מתרוצצים ילדים [...] כל הילדים שראינו היו נקיים ולבושים בגדים נאים וחמים. הנכנס לכפר יכול לחוש מיד בעניותם הרבה של תושבי המקום. הכפר הארמני הזעיר שומר על נקינו בצורה מופתית על אף דלותו [...] בככר הכפר, ליד שוקת ברו, סוקרות אותנו כמה נערות ארמניות יפות־מראה הלוכשות בגדים אירופיים.

על אוכלוסיית הכפר כתב שיף כי היא מונה –

80 אנשים המשתייכים ל־17 משפחות, שלהן בנות רבות ומעט מאד בנים זכרים. יחס מספרי זה שבין שני המינים גורם דאגות רבות להורי הבנות הארמניות היפות, וכלי ספק גם לבחורות עצמן. אחד הדברים הראשונים שאמר לנו פנים אמרג'יאן [מוח'תאר שיח' בוריק] היה – 'אנחנו מחפשים חתנים הגונים לבנותינו היפות!' [...] השפות המדוברות בכפר הן ארמנית ותורכית. הגברים דוברים גם ערבית, שאינה טובה ביותר וכמה מן הילדים הנוסעים ללמוד בחיפה דוברים גם קצת עברית.

שיף תיאר את הכפר כנשכח ועזוב, וציין כי ללא יחסי הגומלין בין תושביו לבין קיבוץ נווה ים הסמוך ועלתית היה הכפר אוכד כליל. לא היו במקום חשמל, סיוע רפואי או סוציאלי, שירותי אוטובוסים ובתי ספר. ילדי הכפר למדו בבית הוריהם, ורק חלק מן הילדים הגדולים נסעו ללמוד בבית ספר נוצרי בחיפה. מרבית הגברים בכפר היו מובטלים רוב ימות השנה, ונראה כי זהות תושבי הכפר נשענה בעיקר על המסורת הארמנית ועל התרבות הארמנית, ללא קשר למדינת ישראל. ראש הכפר אמר

מתקן בצורת שוקת בשיח' בוריק, יולי 2014 (צילום: אביב אופנהיים)

61 ריאיון עם נלבנדיאן (לעיל, הערה 24).

לשיף כי המשך המצב הנוכחי יאלץ את תושבי המקום לעזוב את ישראל לארמניה, אף כי אין ברצונם לעשות זאת. לתושבי הכפר לא היו קרקעות לאחר ש־800 דונם אדמה שהחכיר להם ערבי נוצרי שנשט מאוחר יותר, הועברו לידי קיבוץ עין כרמל. שיף הוסיף כי מכתבי הסברה סובלניים ששלחו זקני הכפר לראשי המדינה שנתיים ושמונה חודשים לפני ביקורו בשיח' בוריק נותרו ללא מענה.⁶² מנהל המחלקה למיעוטים במשרד הפנים בשנות החמישים, שמעון לנדמן, ציין במכתב מספר ימים לאחר פרסום כתבתו של שיף בינואר 1956, כי עוד בסוף פברואר 1955 חיפש מנהל המחלקה לקרקעות במשרד החקלאות אחר שטח קרקע מתאים להחכרה לתושבי כפר הארמנים בשיח' אברייק (כך במקור). מסקנתו של לנדמן הייתה שאם לא ימצא לתושבי הכפר הארמני מקור פרנסה, ולנוכח מחסור בקרקעות לעיבוד חקלאי, מצבם יחמיר ויתדרדר עד כדי חוסר כיוון או שליטה של השלטונות בעניינים. לפיכך קבע כי יש לדאוג לאפוטרופוס שיחתור למציאת פתרון לקומץ האנשים הללו, על ידי עבודה חקלאית או פרנסה אחרת.⁶³ בסוף ינואר 1956 כתב ראובן אלוני, מנהל המחלקה לקרקעות של מדינת ישראל, אל לנדמן כי כל האדמות המקיפות את הכפר שיח' בוריק עברו מרשות הפיתוח לק"ל ונמסרו לצורכי התיישבות. בהתאם לכך פנה אלוני אל יוסף וייץ בבקשה לחפש ולהציע פתרון קרקעי לבעיית הארמנים,⁶⁴ אך לא קיבל ממנו תשובה.⁶⁵ בבדיקה ביומניו של וייץ ובארכיון קק"ל לא נמצאה התייחסות לנושא.

בסוף מרס 1956 נמסר מלשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה כי יש למצות את כל הדרכים לשיקום אנשי הכפר שיח' בוריק בלי לתת להם בעלות על אדמה. הוצע להעביר את הטיפול באנשי הכפר לידי מר יוסף חבושי, הממונה הארצי על תעסוקת מיעוטים במשרד העבודה. לשכת היועץ לענייני ערבים הודיעה כי אין לה 'עניין בביסוס נקודת ההתיישבות הנ"ל אם כי לא נראית אף אפשרות ברגע זה להעביר את אנשיה במקובץ למקום אחר. לא מן הנמנע שמציאת מקורות פרנסה עבורם בחיפה ובסביבתה דרך משרד העבודה תביא בסופו של דבר להעתקת מגוריהם ביוזמתם הם לחיפה – מגמה הנראית כרצויה'.⁶⁶ אם כן הייתה בשנים אלו הכרה במצב הבעייתי של הארמנים בשיח' בוריק, אך מאחר שלא הייתה להם זכות חוקית על הקרקע, המגמה הייתה לעודד את הגירתם ליישוב אחר, שבו יוכלו להתקיים בכבוד.

על פי דיווח מה־1 ביולי 1956 התפרסם כפר הארמנים על חמש חלקות בגוש קרקע אחד, וסך השטח הבנוי של היישוב היה 18,408 (כנראה מ"ר, כ־18.4 דונם). המשפחות כולן עסקו בחקלאות בקרקעות עתלית והקיבוצים הסמוכים, בהתאם להסכם לשיתוף יבולים, בעיקר ירקות, שנעשה בין הצדדים בעל־פה. על פי הערכה גודל השטח החקלאי הממוצע של תושב ארמני עמד על כ־25 דונם,

62 ז' שיף, 'הכפר הארמני בישראל', הארץ, כ"ט בטבת תשט"ז (13 בינואר 1956).

63 לנדמן, ירושלים, 18 בינואר 1956, אה"מ, גל-1/17036.

64 אלוני, מנהל המחלקה לקרקעות, משרד החקלאות, הקריה, תל אביב, למנהל המחלקה למיעוטים, משרד הפנים, ירושלים, 29 בינואר 1956, אה"מ, גל-1/17036.

65 אלוני, הקריה, תל אביב, ללשכת היועץ לענייני ערבים, משרד ראש הממשלה, ירושלים, 15 בפברואר 1956, אה"מ, גל-1/17036.

66 א' נתן, לשכת היועץ לענייני ערבים, משרד ראש הממשלה, ירושלים, אל לנדמן, מנהל המחלקה למיעוטים, משרד הפנים, 29 במרס 1956, אה"מ, גל-1/17036.

והודגש כי הבעלות על הקרקע היא של רשות הפיתוח. באותה עת תבעו שלוש עשרה משפחות קרקע בהתאם להסדרים שנעשו לפני הקמת המדינה עם האפנדי ש'הושיב אותם במקום ונתן להם קרקע לעיבוד. למרות שהמידה [כך במקור] הנ"ל נשמר שלא לתת לארמנים להגיע לאריסות, הרי הם טוענים שעבדו את הקרקע זמן ממושך בתנאי אריסות'. לטענת אותן משפחות הן עיבדו 740 דונם באזור, וכל משפחה עיבדה במוצע בין 40 ל-90 דונם – הערכה זו נראתה מוגזמת בעיני גרשון גלעד, סגן מנהל מחוז צפון באגף הנכסים, שחתם על הדיווח. גלעד הוסיף כי הקרקעות החקלאיות באזור זה שאפשר להשתמש בהן לפתרון הבעיה מוחזקות על ידי קק"ל ופיק"א, ועל כן יש לפנות אליהן על מנת להמשיך בתהליך. הוא ציין כי בחקירה שנעשתה התברר כי אין בידי המשפחות חוזים או מסמכים אחרים אשר יוכיחו את טענותיהן באשר להסדרי העבר. כמו כן לא היו להן קרקעות שהוחכרו להן מאחד המשרדים הממשלתיים, הלאומיים או הציבוריים (פיק"א או קק"ל).⁶⁷

בספטמבר 1957 פורסמה בעיתון 'מעריב' כתבה על שיח' בוריך מאת מנחם תלמי, סופר ועיתונאי בעיתונים 'דבר' ו'מעריב'. תלמי תיאר את המקום כ'כפר זעיר ודל', ממזרח למסילת הרכבת תל אביב – חיפה, בואכה נווה ים. הכפר כולל 'כעשרה בתים של אבן חשופה הניצבים על גבעת-בור מסולעת. משעולי חמור עקלקלים [...] מחברים את הכפר לכביש עתלית – נווה-ים'. בין הבתים והסוכות הדלות סובב בקר צנום, ותרנגולות צבעוניות נראות בין ערמות אשפה. וכך תיאר תלמי את תושבי הכפר:

לובשים 'פראנגי' – לרוב מכנסי חאקי וחולצות 'אתא'. ילדיהם נקיי הלבוש וצחי העור אינם נבדלים במראם מילדי הקיבוצים שבסביבה [...] בכפר ארמני זה, הקרוי שייך-אבראק, 12 משפחות, 60 נפש וחמישה ילדים בסך הכל. אנשיו [...] נראים לך מדוכדכים, אדישים ורכוני ראש [...] הם אינם דתיים במיוחד. רק פעמים-שלוש בשנה בא אליהם מיפו האב הרוחני של עדתם, ורק בהזדמנות זו הם פותחים את דלתה של כנסייתם הקטנה והצנועה, שהיא בית אבן מרובע, אשר צלב זעיר על גגו השטוח ופעמון-ספנים בפתחו.

בכתבה מסופר כי מטה לחמם של הארמנים נשבר כאשר הפכו אדמות חמודה לאדמות נפקדים – לאחר הקמת מדינת ישראל. בעקבות זאת עזבו רבים את הכפר, ואלה שנותרו נכנסו לשותפות עם קיבוץ נווה ים ומעבדים אתו חלקות אדמה, או שהפכו שכירי יום בסביבה. תלמי התרשם כי 'בשל צניעותם ויושרם אהודים הם [הארמנים] על כל שכניהם, משיבים אהדה, אינם מרימים קולם, אינם מדברים סרה באיש'.⁶⁸ אם כן יחסם של תושבי האזור לארמנים היה בדרך כלל חיובי, ולנוכח מצוקת הארמנים, עקב חוסר מעמד רשמי בשטח, היו התושבים נכונים לשתף פעולה עמם על בסיס הסכמים פנימיים ואף לעזור להם בהספקת תשתיות.

בדו"ח ביקור וסקירה שכתב טוקטלי בפברואר 1964 נאמר כי משנת 1954 נוספו כמה מבנים ארעיים חדשים למבנים הוותיקים שעמדו על תלם מראשית ההתיישבות של הארמנים במקום בשנת 1926/7. המבנים החדשים, כתב טוקטלי, משמשים למגורים ולבקר, שהוא אחד ממקורות הפרנסה של התושבים. הילדים המעטים, שמספרם כעשרה – חמישה עשר, לומדים בבית ספר בחיפה, וחלקם

67 דיווח מאת ג' גלעד, סגן מנהל, אגף הנכסים, מחוז צפון, חיפה, לראש אגף התיישבות, מטכ"ל, 1 ביולי 1956, אה"מ, גל-17036/1.

68 מ' תלמי, 'כפר ארמני קטן', מעריב, י"ב באלול תשי"ז (8 בספטמבר 1957), עמ' 2.

אף מתגורר אצל קרוביהם בעיר זו, שכן אין בכפר בית ספר. טוקטלי ציין כי המצב הסניטרי בכפר ירוד, אין דואר, חשמל, טלפון ושירותי רפואה; טיפול רפואי ניתן במרפאת נווה ים או במקרים חמורים בחיפה. פרנסת הארמנים מבוססת על 'תוצרת חלב פרימיטיבית וכן ועל עבודות חוץ במשקים סביב עתלית, בזיכרון־יעקב ובעיר בחיפה'. שפת הדיבור העיקרית בכפר היא ארמנית, והצעירים יודעים גם עברית וערבית. טוקטלי סיכם כי היישוב 'תלוש, מבחינה כלכלית, מכל מקורות מחייה אורגניים להמשך קיומו. לתושביו זיקה נפרדת לארץ מולדתם ולמשפחותיהם בתורכיה ובארמניה. בני הדור הצעיר בכפר מבכרים לנטוש את כפרם ולעבור לערים הגדולות. גוברת גם הנטייה להגר מן הארץ'. בשנת 1948 נטשו את הכפר שבע משפחות והיגרו בחזרה לארמניה, ובשנת 1960 היגרו שלוש משפחות נוספות לארצות־הברית ולקנדה – יחדיו עזבו עשר משפחות, שתיים יותר משדיווח טוקטלי בשנת 1964, כך שסביר שחלה טעות ברישום. טוקטלי הוסיף כי הספקת מים למקום ניתנת על ידי נווה ים, והדבר תואם את האמור לעיל.

טוקטלי ציין כי ליישוב הארמני שיח' בוריק 'אין כל מעמד מוניציפאלי, ורוב שטחו נמצא בתחום המועצה האזורית "חוף הכרמל" בעוד שחלקו הקטן נתון בתחום המועצה המקומית של עתלית [...] אין לתושבים כל זכות בעלות על קרקע כלשהיא', ותושבי הכפר נותרו ללא קרקע לעבוד.

בשנת 1949 הובטחו להם (לא ברור בדיוק על ידי מי) קרקעות אחרות לעבוד בתמורה לקרקעות שעמדו להיות מופקעות. עד שנת 1956 לא נעשה דבר בכיוון זה ובאותה שנה המליץ קצין המחוז לענייני מיעוטים בפני משרד החקלאות להקציב לתושבים שטחי קרקע לעבוד [...]. בשנת 1957 קבע מר חבושי, ממשרד העבודה בחיפה, כי יש להעדיף הפיכתם של תושבי הכפר לפועלים חקלאיים ועירוניים ואף הציע להעמיד לרשותם הכשרוה מקצועית מתאימה. בשנת 1958 חזר הממונה על מחוז חיפה והמליץ להקציב לכל אחת מהמשפחות הקיימות 10-15 דונם קרקע. הממונה פסל אפשרות עקירתם והעברתם ליישוב אחר.

אולם בסיום אותה שנה 'נתקבלה החלטה במשרד החקלאות כי אין להקציב קרקע לרשות התושבים. מאז ועד עתה [1964] לא חל כל שינוי בעמדת השלטונות כלפי בעייה זו, ונתן להניח כי התושבים הסכימו לדבר'. טוקטלי הטיל ספק באפשרות שתימצא בקרבת הכפר קרקע חקלאית שאפשר למסרה לבעלות התושבים, וסבר כי יש לעודדם לנטוש את הכפר באמצעות מענקים והלוואות לשיכון בחיפה או בעכו ואולי אף להגירה מישראל.⁶⁹

במכתב ששלחו לממשלת ישראל לקראת סוף שנת 1964 ביקשו הארמנים שמחלקת המיעוטים במשרד ראש הממשלה תשפיע על המועצה האזורית חוף הכרמל, שבה נמצא הכפר הארמני, לקבל את תושביו למועצה. הכותבים ציינו כי פניותיהם בעניין זה למרדכי סלע, יושב ראש המועצה האזורית חוף הכרמל, לא נענו, ולפיכך ביקשו שאם גם יזמתם הנוכחית לא תצלח, יכירו בהם כביחידה מוניציפאלית עצמאית. הארמנים הוסיפו כי בכפרם חיות שתיים עשרה משפחות, המונות שישים נפשות, והם שואפים לפתח את הכפר ולחלץ אותו מנחשלותו. מכאן נבע הצורך בהכרה בהם מצד מועצה כלשהי.⁷⁰ בהמשך לכך דיווח טוקטלי בינואר 1965 כי המועצה האזורית חוף הכרמל

69 טוקטלי (לעיל, הערה 22).

70 אגודת שיח' בוריק למחלקת המיעוטים במשרד ראש הממשלה, ירושלים, 30 בדצמבר 1964, אה"מ, גל-17036/1.

סירבה מטעמיה שלה לקבל לתחומה את שייך בורייק (כך במקור). הוא הסביר כי המצב הקואליציוני במועצה המקומית עתלית מעורער, וצירוף שיח' בוריך אליה לא יתרום להגברת היציבות.⁷¹ במרס 1965 כתב לנדמן שנראה כי לנוכח הבעיה החברתית בקרב הארמנים והיעדר שירותים מוניציפליים בכפר, יש הסכמה בין בדיאן פאנוס, נציג הארמנים, למשרד הפנים באשר להצעה שהוצעה למספר משפחות ארמניות במקום: להעתיק את מגוריהן משיח' בוריך לחיפה או ליפו, ששם היו קהילות ארמניות. לנדמן רמז כי הממשלה תהיה מוכנה לפצות את המשפחות שתחלטנה להעתיק את מגוריהן בתנאים המקובלים.⁷²

דוגמה לניסיון לממש הצעה זו שלוש שנים לאחר מכן, במרס 1968, משתקפת במכתב שכתב אלוני ללנדמן ובו מידע על נכסי משפחה ארמנית משיח' בוריך (משפחת פאנוס בויאדג'יאן). לדברי אלוני אין למשפחה רכוש, ולדירותיה אין כל ערך עבור המדינה, ומנגד אין דיור מתאים לתת למשפחה עבור הדירות שתפנה. על כן לא יכול היה מנהל מקרקעי ישראל (ממ"י) להיענות לבקשה לרכוש את נכסי המשפחה ולאפשר לה בתמורה לכך להשתכן במקום אחר שנראה לה לנכון. אלוני הציע להפנות את המשפחה למשרד השיכון כדי שיכלול אותה באחת מתכניותיו לשיכון בני המיעוטים.⁷³ המגמה לפתור את הבעיה של הארמנים בשיח' בוריך על ידי פינוים מהמקום באה לידי ביטוי גם במכתב של טוקטלי ממרס 1968. הוזכר בו כי עוד בפברואר 1964 הומלץ על פינוי היישוב, אך התברר כי לתושבי הכפר אין כל מקרקעין בבעלותם, והחלטת משרד החקלאות משנת 1958 שלא להקצות ליישוב זה קרקע לעיבוד שרירה וקיימת. במסמך צוין כי 'מנהל מקרקעי ישראל מתייחס כיום אל הבעיה [פינוי הארמנים] כאל בעיית פינוי הברואים בהבדל עקרוני אחד: בעוד שלברואים המפונים מוענקת זכות לרכישת קרקע לבנין באזורי ריכוז הברואים הרי אין הדבר אמור לגבי שייך בורייכ'. לפיכך יהיה ממ"י מוכן לשלם 1,250 לירות לכל ראש משפחה ארמנית בתמורה לפינוי 'החושה' שבה התגורר, ובמקרים מסוימים יוסיף 100 לירות עבור הובלת המיטלטלין למקום המגורים החדש. לפי טוקטלי ממ"י לא ראתה בשיח' בוריך בעיה שיש לפתור כמו בעיית פינוי הברואים. הגבעה שעליה היה הכפר לא השתלבה בשום משבצת יישובית, והוא היה מטורד אסתטי בלבד, ועל כן ממ"י לא היה מוכן לתת תמריצים מיוחדים לפינויו. מצבם הכלכלי של התושבים ירוד ביותר, ולא נראה היה שיוכלו לממן לעצמם רכישת דיור בפיוזי הזעום שעתידיים היו לקבל מממ"י, גם לא בתוספת הלוואה ממשרד השיכון. בשל כך לא נמצא הסדר ליישובם במקום אחר. טוקטלי קבע כי יש להחליט אם פינוי היישוב חיוני, ואם כן יש להקצות תמריצים ממשלתיים מיוחדים לצורך כך על מנת לפתור את הבעיה, שאם לא כן תישאר בעדיפות נמוכה ולא יחול כל שינוי.⁷⁴ במכתב אחר ממרס 1968 כתב טוקטלי כי סכסוך בין משפחות בכפר מהווה תמריץ לנטישת המקום על ידי שבע משפחות, שהיו מעוניינות להתיישב

71 טוקטלי, חיפה, ללשכת היועץ לענייני ערבים, ירושלים, 19 בינואר 1965, אה"מ, גל-17036/1.

72 לנדמן, מנהל מחלקה, המחלקה למיעוטים, משרד הפנים, ירושלים, לממונה על מחוז חיפה, 26 במרס 1965, אה"מ, גל-17036/1.

73 אלוני, סגן מנהל כללי, ירושלים, אל לנדמן, משרד הפנים, ירושלים, 3 במרס 1968, אה"מ, גל-17036/1.

74 טוקטלי, מנהל לשכת היועץ לענייני ערבים במחוזות חיפה והצפון, חיפה, ליועץ לענייני ערבים, ירושלים, 17 במרס 1968, אה"מ, גל-17036/1.

ביפו או בחיפה, ולא במגרש לבנייה שהציע ממ"י לחכור להם בריכוזים ערביים כגון ביר מכסור (בקרכת שפרעם) או פוריידים. נוסף על כך הארמנים המתפנים ציפו לקבל מענק נכבד לכל מפונה, במיוחד תמורת המבנים ששיפצו בהשקעה של עשרות אלפי לירות (ראו להלן).⁷⁵

ביוני 1968 כתב טוקטלי שחלו תמורות בחלק ממבני הכפר והם הפכו לבתי מגורים תקינים, לאחר שבעליהם השקיעו עשרות אלפי לירות בשיפוצם. טוקטלי הניח כי במצב זה ועם סלילתו של הכביש המהיר חדרה-חיפה, שעבר למרגלות הגבעה שעליה נמצא שיח' בוריך ובמרחק כ-150 מ' ממנו, ושפזי היה לקדם את הפיתוח הכלכלי של האזור, חלק מתושבי המקום לא ימהרו עתה לפנות את הכפר.⁷⁶ עם זאת באותו חודש נרשמו בקשות קונקרטיות של ארמנים שרצו לעקור מן הכפר, לאור הנכונות של המדינה לסייע בהעברתם מהמקום באמצעות פיצוי כספי בסך 4,250-4,750 לירות.⁷⁷ ייתכן כי מאחר שלארמנים בשיח' בוריך לא היו רכוש רשמי וקרקות רשומות, לא נמצאה עדות למעורבות ראשי העדה הארמנית בארץ בעקירתם מהכפר.⁷⁸

לפי המקורות הנזכרים ניתן לאפיין את שיח' בוריך כיישוב קטן מאוד הן בשטחו והן באוכלוסייתו – לאורך השנים התגוררו בו עשר-עשרים משפחות, שמנו כחמישים עד מאה נפש. במקום לא היו כמעט תשתיות ושירותים לרווחת האוכלוסייה, והיא חייתה חיי דלות במבנים פשוטים ובמצב סניטרי ירוד. נראה כי לנוכח בעיות הקרקע והפרנסה שפורטו, אורח החיים במקום היה מסורתי. על שיח' בוריך עברו שינויים מעטים לאורך השנים, אם בהרכב האוכלוסייה, שחלקה נטש את המקום ועבר ללמוד ולהתפרנס ביישובים אחרים בארץ או בחוץ לארץ, ואם במצב הפיזי של הבתים, אשר חלקם שופצו במהלך השנים. פיתוח אזורי של תשתיות תחבורה והתרחבות יישובי הסביבה לא השפיעו על כפרם של הארמנים, אשר לא עבר תמורה כלכלית חיובית דומה, ונראה כי נותר מאחור עד נטישתו הסופית בשנת 1981.

המדיניות של מדינת ישראל כלפי תושבי שיח' בוריך בשנות החמישים והשישים הייתה ניסיון להתמודד עם נוכחותם במקום לאורך זמן מחד גיסא ועם חוסר הבעלות החוקית שלהם על הקרקעות שעיבדו עבור בעל הקרקע בשיטת שיתוף יבולים מאידך גיסא. אי לכך הוצעו מספר פתרונות חלופיים, אשר כללו הקצאת קרקע לפנים משורת הדין באזור אחר, שיתוף פעולה עם יישובי הסביבה או פינוי של הארמנים ליישובים אחרים, כפריים או עירוניים, בתמורה לפיצוי קטן למדי. לקראת סוף תקופה זו ניתן למצוא עדויות משמעותיות לרצונם של תושבים ארמנים לנטוש את שיח' בוריך, לאחר שבמהלך עשרות שנים הועלו הצעות לפתרון מצוקותיהם במקום אך הן לא התממשו. נראה שבמרוצת השנים השתנו הפתרונות שהוצעו למצוקת הארמנים בהתאם להתמשכות הסוגיה, אך בפועל לא נמצא

75 טוקטלי, מנהל לשכת היועץ לענייני ערבים במחוזות חיפה והצפון, חיפה, אל לנדמן, מנהל המחלקה למיעוטים, משרד הפנים, ירושלים, 21 במרס 1968, אה"מ, גל-1/17036.

76 טוקטלי, מנהל לשכת היועץ לענייני ערבים במחוזות חיפה והצפון, חיפה, ליועץ לענייני ערבים, ירושלים, 6 ביוני 1968, אה"מ, גל-1/17036.

77 טוקטלי, מנהל לשכת היועץ לענייני ערבים במחוזות חיפה והצפון, אל ש' חפר, הלשכה לביצוע חר"מ, ממ"י, חיפה, 19 ביוני 1968, אה"מ, גל-1/17036.

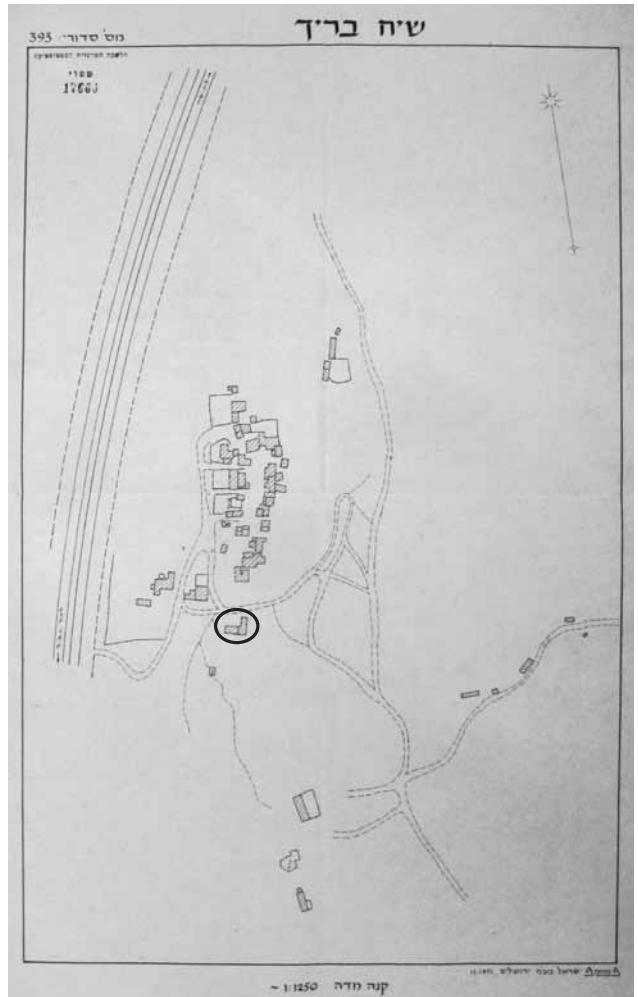
78 ריאיון עם הינטליאן (לעיל, הערה 26).

פתרון שהתקבל על דעת כל הצדדים. אף שהיו למדינה מסגרות לטיפול בבני מיעוטים, הארמנים נותרו בשטחם ללא פתרון ממשי.

סיום ישיבת הארמנים בשיח' בוריך, 1971-1981

מפה 5, שנמצאה במקור בארכיון הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מציגה את מבני שיח' בוריך באופן מפורט ובקנה מידה גדול יחסית. ניתן ללמוד ממנה כי בשנת 1971 היה היישוב ממוקם ממזרח לכביש חיפה – תל אביב במרחק קטן מאוד ממנו. בין מבני המקום נראות מספר דרכים – המסומנות בקווים, כנראה דרכי עפר – המקשרות בין כביש חיפה – תל אביב למבנים ונמשכות מזרחה, לכיוון עין כרמל. ניתן למנות במפה עשרות מבנים – מבני מגורים ומשק – שחלקם מגובכים ושונים זה מזה בצורתם ובגודלם. במרכז המפה, ממערב להסתעפות דרכים, יש ריכוז צפוף של מבנים – ייתכן כי זה היה גלעין היישוב, שבו התגוררו מרבית התושבים, ואולי בו היו המבנים הראשונים שהוקמו במקום. מדרום לריכוז המבנים נראות שתי חלקות הנקראות במפה בור, וייתכן שאלו בורות מים ששימשו את תושבי שיח' בוריך. במרכז השטח הצפוף מסומן מבנה אחד כהרוס. על פי המפה נראה כי היישוב נבנה באופן ספורדי, ולאור צפיפות המבנים, אשר רבים מהם צמודים זה לזה, מסתבר שהיו בו חיי משפחה וקהילה הדוקים. לפי מקורות ארמנים הבתים במקום היו עשויים מתערובת קש ובוץ, ורק שני בתים – אחד מהם של המוח'תאר – היו בנויים מאבנים. לא היו במקום דרכים סלולות אלא רק דרכי עפר. ביוב לא היה קיים וגם לא בורות ספיגה. הכנסיה של הכפר, מעין קפלה עשויה עץ ופח שאת פעמוניה בנו הארמנים בעצמם, הייתה ממוקמת בחלק הדרומי המרכזי של הכפר, והיו נערכות בה חתונות ולוויות. נלבנדיאן זיהתה את מבנה הכנסיה בחלק הדרומי של מפה 5.⁷⁹

מפה 5: מבני שיח' בוריך (מבנה כנסיית הכפר מוקף באליפסה), 1971 (באדיבות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה)

79 ריאיון עם נלבנדיאן (לעיל, הערה 24); ריאיון עם הינטליאן (לעיל, הערה 26).

בתיעוד חזותי של מבני שיח' בוריך בתצלום משנת 1978 נראים מספר מבנים נמוכים וצמודים זה לזה, אשר בנויים חלקם מהמסלע המקומי, חלקם עם תוספות עץ וחלקם מלוחות מתכת. בין המבנים יש סלעים, עשבים שוטים וכמה עצים ושיחים. תצלום זה הוא עדות נוספת לצורת המבנים ולאופי הבנייה במקום, וממחיש את דלותו ואת נחשלותו של היישוב.

לדברי צבי אילן בספטמבר 1974 רוב הארמנים כבר עזבו את הכפר.⁸⁰ ב'מדריך ישראל החדש' צוין כי כפר הארמנים התקיים עד סוף שנות השבעים של המאה העשרים.⁸¹ דגני ציין שהכפרון התקיים עד שנת 1979,⁸² בעוד ההיסטוריון אריה יצחקי תיארך את הפינוי הסופי של שיח' בוריך לשנת 1981, כאשר נסלל למרגלותיו כביש 2 המורחב. צאצאים של תושבי הכפר חיים עד היום במקומות שונים

בארץ, לרבות בחיפה, וחלקם פוקדים את המקום שבו עמד הכפר בעיקר בחודש אפריל, במועד שבו מצוין יום השואה הארמנית.⁸³

ליבוניץ-דר כתבה שכל משפחה שנטשה את הכפר בשנת 1981 קיבלה מטעם מ"י פיצוי בסך 40,000 דולר במונחים של שנת 2003.⁸⁴ שבע המשפחות האחרונות שנותרו עד אז במקום השתכנעו לעזוב לאחר שהוצעו להן דירות ביישובים אחרים. לפני כן הוצע לארמנים לעבור לגבעה אחרת, ממזרח לגבעה שעליה ישבו, אך הם סירבו לכך. בעקבות זאת התעקש הממשל שלא לחבר את הכפר לרשת החשמל, ובכך עודד

מבנים בשיח' בוריך, מרס 1978 (באדיבות אהוד עין-גיל)

את תושביו לנטוש. למשפחות הובטח כי לאחר עזיבתן הסופית יוצב במקום שלט זיכרון או תוקם אנדרטה לכפר, אך ההבטחה לא התממשה בסופו של דבר.⁸⁵

בעבודת שדה שנערכה בשיח' בוריך ביולי 2014 נמצאו הריסות בטון, כנראה של מבני הארמנים, המפוזרות בכמה מקבצים על הגבעה. פרט למבנה קבר השיח', הממצא השלם היחיד במתחם בית הקברות ההרוס במקום הוא שני קברים ארמניים, ששמות הקבורים כתובים עליהם בשפה הארמנית, ואשר נראים מתוחזקים היטב.

בהשוואה של אתר היישוב במפות מודרניות ניתן להבחין כי במפה משנת 1981 עוד נראו ריבועים שחורים, שסימנו מבנים בשיח' בוריך, בעוד במפה משנת 1982 אותו הסימון חסר, והדבר מתאים לקביעה שהארמנים נטשו סופית את המקום בשנת 1981.

80 אילן (לעיל, הערה 16).

81 אבו רוכן ושורר (לעיל, הערה 16).

82 דגני (לעיל, הערה 21).

83 א' יצחקי, 'שיח' בוריך: הכפר הארמני היחיד שהוקם בארץ', אריאל, 204-205 (תשע"ד), עמ' 163.

84 ליבוניץ-דר (לעיל, הערה 19).

85 ריאיון עם נלבנדיאן (לעיל, הערה 24).

הריסות בשיח'
בוריך, מבט
לצפון-מזרח,
יולי 2014
(צילום: אביב אופנהיים)

סיכום

כבר בתקופת הקיסרות הרומית התיישבו ארמנים בארץ-ישראל. אוכלוסייה זו הלכה והתבססה בארץ, בעיקר בירושלים, לאורך מאות שנים, וגדלה והתפתחה בין היתר בזכות עולי רגל ארמנים נוצרים שפקדו את ארץ הקודש. בימי מלחמת העולם הראשונה באו לארץ פליטים ארמנים מחלקים אחרים של האימפריה העות'מאנית. רובם התמקמו ביישובים עירוניים, אך כמה משפחות התיישבו על גבעת כורכר בחוף הכרמל מדרום-מזרח לעתלית, במקום הנקרא שיח' בוריך.

באזור שיח' בוריך הייתה פעילות אנושית והתיישבותית בעבר הרחוק, כפי שמעידים שרידים מהתקופה הרומית והצלבנית,⁸⁶ אך אין מידע על אודות יישוב במקום מאז ועד העת החדשה. במקום נמצא מקאם הקרוי שיח' בוריך, ועל שמו נקרא היישוב הארמני במאה העשרים. לא ידוע לנו מתי רכש האפנדי הלבנוני אנטון חמודה את קרקעותיו בסביבה בעת החדשה, מה היה שטחן המדויק, ומה

86 גבע'קלינברגר ובן-ארצי (לעיל, הערה 18).

היו נסיבות הרכישה. מכל מקום בהביאו ארמנים למקום בשנות העשרים של המאה העשרים ובאפשרו להם לעבד את אדמותיו הוא יצר למעשה יישוב ייחודי בישראל – יישוב שכל תושביו מוצאם היה מארמניה והם עסקו בחקלאות. אפשר להשוות את אופן פעולתו של חמורה בשיח' בוריק לפעולתם של בעלי קרקעות אחרים בארץ-ישראל בשלהי השלטון העות'מאני.

מבדיקת המקורות לא ניתן לקבוע באופן חד-משמעי את מעמד החקלאי של הארמנים באותה תקופה – אם היו אריסים או פועלים חקלאיים; אך לפי רוב המקורות האפשרות שהיו פועלים חקלאיים נראית סבירה יותר. מסירת הקרקע לארמנים תמורת חלק מן היבול החקלאי, בשיטת שיתוף יכולים, דומה למשל למסירת חלק מאדמות החווה החקלאית של היהודי המומר מירושלים פטר מלוויל ברגהיים באבו שושה (תל גזר) לפלאחים; אלה עיבדו את אדמתם ונתנו לבעל הקרקע רבע מהיבול.⁸⁷ בדומה לכך תיאר אמיר גלילי את התנהלותם של כפרי האריסים החדשים שנבנו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בשטחים שרכשו אפנדים בעמק יזרעאל: בעלי הקרקע הרשו לאריסים לגור במקום ולעבד את האדמה, אך לא היו להם זכויות בקרקע, והם התפרנסו בעיקר מן היבול שנותר ברשותם לאחר שנתנו לבעלי הקרקע את חלקם שלהם ביבול.⁸⁸ שיח' בוריק נמנה עם היישובים החדשים מסוג זה. כמו במקומות אחרים בארץ האפנדי שרכש את קרקעותיו פיתח אותן והביא למקום תושבים שיעבדו אותן ויקבלו בתמורה חלק מן היבול. מבחינה זו השתלב שיח' בוריק במגמה שרווחה בארץ מאמצע המאה התשע עשרה.

גם עצם הקמתו של היישוב החדש, הכפרון, על גבעת שיח' בוריק השתלבה בתופעה של בניית כפרים חדשים על ידי גורמים אימפריאליים, כמו הסולטאן עבדול חמיד השני, או על ידי גורמים פרטיים, כמו משפחות אפנדים, בשלהי המאה התשע עשרה. למשל משפחת סורסוק, משפחת יזמים נוצרית עשירה מבירות, בנתה בשלהי התקופה העות'מאנית בעמק יזרעאל מספר כפרי אריסים חדשים ומתוכננים, ואלו שימשו למגוריהם של אריסים שעבדו בחלקות החקלאיות הסמוכות.⁸⁹

לאחר הקמת מדינת ישראל השתנה המעמד החוקי של קרקעותיו של חמורה: הן ננטשו, יושביהן איבדו את זכותם לעבדן, וכמו במקרים אחרים בראשית ימיה של מדינת ישראל, הן הועברו לידי יישובים יהודיים באזור (חלק מהקרקעות רכשה קק"ל עוד לפני הקמת המדינה). בעקבות זאת ניסו הארמנים למצוא בעבודה ביישובי הסביבה חלופות לפרנסה שיאפשרו להם להמשיך לחיות במקום. פיק"א נחלצה לסייע להם במתן רשות להספקת מים לשיח' בוריק, אף שהיישוב לא הוכר באופן רשמי על ידי גורם כלשהו של מנגנוני המדינה. היחסים המקומיים הסתכמו בשכנות נוחה עבור יישובי הסביבה, שיכלו ליהנות במשקיהם מכוח אדם נוסף של הארמנים.

נראה כי ההסכם שנעשה בעלי-פה בין הארמנים לבין חמורה, אם אכן היה הסכם כזה, חרץ את גורל הארמנים באזור, שכן הוא לא היה קביל לקביעת בעלות על הקרקע. כפי שפורט לעיל, נמצאו

87 ר' קרק וצ' שילוני, 'חידוש היישוב בגזר', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי: מבחר מאמרים בידיעת הארץ, מוקדשים לזאב וילנאי עם הגיעו לגבורות, א, ירושלים 1984, עמ' 335.

88 גלילי (לעיל, הערה 13), עמ' 26.

89 שם, עמ' 49.

קברי ארמנים
בשיח' בוריך, מבט
לצפון-מערב. תרגום
הכתובות (על ידי
לבון קלג'יאן) –
המצבה הימנית:
'כאן נח/ה טרפדה
(כתוב: טרוונדה)
מנוגיאן, נולד/ה
1883, נפטר/ה
23.8.1964;
המצבה השמאלית:
'כאן נח מיכאל
קטריאן, נולד 1900,
נפטר 23.9.1971
(צילום: אביב אופנהיים,
יולי 2014)

עדויות רבות לרצון טוב של הממשל הישראלי ולניסיונות מצד גורמים ממשלתיים ישראלים למתן פתרונות חלופיים לתושבי שיח' בוריך, כולל הקצאת קרקעות במקומות אחרים, אולם אלו לא צלחו. מצב הארמנים במקום הלך והחמיר עקב אבדן מקור פרנסתם. התכתבויות רבות עם גורמי ממשל במטרה להשיג קרקעות במקום עלו בתוהו, וגם שיתוף הפעולה של הארמנים עם גורמים אחרים לא הצליח למנוע את התדרדרות הכפר, שלא היו בו שירותים ותשתיות פרט להספקת מים. מאז הקמת מדינת ישראל עזבו את המקום בהדרגה רוב המשפחות, במיוחד האוכלוסייה הצעירה, עד נטישתו הסופית בשנת 1981.

העובר בשיח' בוריך כיום יוכל לאתר רק את קבר השיח', קברים ארמניים בודדים והריסות מבנים שלא פונו מהאזור – מעין גלעד לפליטי השואה הארמנית ולצאצאיהם שחיו במקום למעלה מחמישים שנה.